

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

4 · 1990 årg. 75

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Historiska institutionen, Åbo Akademi, 20500 Åbo

Redaktionssekreterare: Fil.mag. John Strömberg

Skarpskyttegatan 18 A 33, 00150 Helsingfors

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

Skriftliga hänvändelser rörande prenumerationer under redaktionens adress:

Berggatan 6 A 9, 5 vån., 00100 Helsingfors

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande)

Martti Ahti · Max Engman

Matti Klinge · Rainer Knapas · Bo Lönnqvist

Beatrice Moring · Alexandra Ramsay · Henry Rask · Per Schybergson

Kerstin Smeds · Henrik Stenius · Nils Erik Villstrand

Anteckningar kring tjärhandelns tillbakagång i östra Finland.

SVEN-ERIK ÅSTRÖM

Processen vid tjärhandelns stagnation och borttynande i östra Finland är mer komplicerad än vad den rikhaltiga, men primärt lokalhistoriskt inriktade litteraturen ger vid handen. Här skall göras ett försök att klarlägga själva fjärrhandelssystemets organisation och funktion, d.v.s. dels tjärprisets rent ekonomiska roll för relationen mellan tjärbönder, köpstadsmän och kronans representanter, dels förhållandena på en mer generell nivå (minimipriset).

Prisbildningen skedde på två plan. Prisbildningen i metropolerna, London och Amsterdam, var en samvariation mellan utbud och efterfrågan, såsom den speglas i Lord Beveridges och professor Posthumus' institutionella prisserier för tjära och beck, kontrollerade med tillhjälp av priskuranterna för London 1671–85 (extern prisbildning). Den interna prissättningen var en samvariation mellan vad tjärkompaniet i Stockholm köpte in i fråga om både mängder och till vilket pris, vad borgarna bjöd i Lappstrand eller i Viborg, vad kronan (Kunglig Majätet och kommerskollegiet i Stockholm, landshövdingen i Viborg) samtyckte till (med öga på saltpriset). Lappstrandspriset var centralt ur bondens synpunkt och lika med vad han, den svagaste

Uppsatsen var ursprungligen avsedd att ingå i författarens stora arbete *From Tar to Timber. Studies in Northeast European Forest Exploitation and Foreign Trade 1660–1680*, Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum 85, 1988. På grund av ämnets delvis lokalhistoriska karaktär och avsaknaden av längre, konforma tidsserier kom Sven-Erik Åström dock inte att publicera avsnittet i detta sammanhang.

Tab. 1. Kalkyl för kostnaden för en läst tjära (fob, Viborg) 1697

Bonden fick vid direkt försäljning i Viborg	d.smt	16:-*
Borgaren i Viborg fick av det svenska kompaniet	„	8:—
Kronan erhöll vid utskieppning (tull, tolag m.m.)	„	17:29
Kompaniets extra omkostnader (bodhyra, läckage m.m.)	„	7:—
Tjårlastens pris för det svenska kompaniet i Viborg,	d.smt	32:29
Tjårans försäljningspris i Viborg (fob)	d.smt	55:21
<hr/>		
Fiktiv vinst för kompaniet vid direkt försäljning i Viborg	d.smt	22:24

* i Villmanstrand 12:—

Källa: Handskrift med rubrik "Tjåru-handel", av okänd provinens, men tydligen härstammande från det yngre tjårkompaniets, den s.k. Tjårsocietetens, krets och tid (Uppsala universitetsbibliotek L 131, s. 383-399). En intressant likartad uträkning av vad tjåran kostade borgaren vid inköp, transport, umgålder o.s.v. finns bevarad i en skrivelse från borgerskapet i Viborg till Kommerskollegiet 1683 (utan datum), Inkomna skrivelser, Kommerskollegiets arkiv, Sveriges riksarkiv.

parten i triangeln, fick hålla till godo med för att få skatterna betalda och få medel att köpa salt och något kram.¹ De lyxvaror, som importerades till Viborg, kom köpmånnen sjålv till del eller förbrukades av den fåtaliga adeln och fogde- officersklassen i östra Finland.

Först skall den interna prissåttningen tas upp såsom den skedde i tjårkompaniets regi (tab. 1). Den tjårproducerande bonden erhö enligt denna kalkyl mer än 1/4 av produktens pris i exporthamn sedan tullen och alla umgålder var betalda, mellanhanden borgaren 1/7. Borgarna betalades med salt eller växlar på Amsterdam.² Kompaniets utlägg blev med andra ord redan i exporthamnen över 32 daler silvermynt eller hälften av vad tjårlasten blev vård i Amsterdam (se nedan).

Men ännu återstod följande moment, skeppningen till Holland och omkostnaderna vid försäljningen i Amsterdam, d.v.s. delar av vad som har kallats den externa prisbildningen (tab. 2). Därav skulle

¹ Jfr Armas Luukko, *Vaasan historia* I, Vaasa 1971, s. 210. J. W. Ruuth & Aimo Halila, *Vupurin kaupungin historia* II, Lappeenranta 1974, s. 133.

² T.ex. 1692 kom skeppet 'Nahtingal', av namnet att döma uppenbarligen engelskt, med en saltlast till Viborg. Landshövding Lindhielm till K.M:t 20.4.1692, Landshvdingars skrivelser, Sveriges riksarkiv.

Tab. 2. Kalkyl för-kostnaderna för en läst tjära (cif, Amsterdam) vid sekelskiftet 1700 (omräknat från holländska gulden till daler silvermynt):

Försäljningspris för kompaniets faktor i Amsterdam	d.smt 61:12
Därav avdraget för cif	„ 49:29
Definitiv vinst för kompaniet	d.smt 11:15

vinstmarginalen endast röra sig kring ett tiotal daler silvermynt för en läst viborgstjära såld i Amsterdam. Biskop Huets berömda påstående, att tjärans reella pris var detsamma i Stockholm och Amsterdam skulle därmed hålla streck. Frakten från Viborg till Stockholm rörde sig kanske om 10 daler. Men borgarens ”vinst” härrörde sig inte endast av priset för den i Amsterdam direkt sålda tjäran (uttaget i form av handelsväxlar) utan också av priset för det i Viborg och Lappstrand sålda saltet. Den holländska handelskrediten gav det slutliga utslaget till Amsterdams favör. Helsingfors- och borgåttjäran var billigare och kostnaderna för frakten i stort sett densamma som från Viborg. Men tillgången på sådan tjära var begränsad på grund av avståndet till tjärproduktionsdistrikten i de båda små finska stapelstädernas uppland.³

Tjäran från Västervik, Kalmar, Göteborg och andra städer i Syd-sverige, den s.k. södra tjäran, var dyrare, men frakten var å andra sidan lägre. Om de samtida kalkylerna (som givetvis är partiskt upplagda av tjärkompaniets ombud) över huvud håller streck visar de på svårigheter för tjärhandeln; vinstmarginalerna var smala både i producentled, mellanled och vid slutlig försäljning. Allmogens, borgarnas och tjärkompaniernas klagomål hos myndigheterna, kompaniets konkursmässiga tillstånd och tjärhandelns frigivning från monopol 1682–89 blir mer förstaeliga mot den bakgrunden.⁴ Men tjärhandeln måste fortgå. Det är anledning att dröja vid denna problematik utgående från det källmaterial, som finns om tjärhandeln i Viborg och dess uppland.

³ E. E. Kaila, *Pohjanmaa ja meri 1600- ja 1700-luvuilla*, Historiallisia Tutkimuksia 14, Helsinki 1931, s. 61 ff..

Det fanns en "outnyttjad kapacitet" av människor och biomassa (tallskog) i det östfinska inlandet och ett tvång att utnyttja den för att få skatterna betalda och saltet inköpt. Genom att manipulera saltpriserna försökte borgarna öka sin lilla avance på tjärlästen, men här kom den lokala centralstyrelsen, d.v.s. landshövdingen i Viborg emot.

I det följande skildras systemets struktur och prisbildningens förlopp närmast från den ovannämnda resursbetingade synpunkten. Det sker således varken ur bondens synvinkel – avspeglad i domböckerna och i allmogens besvär vid riksdagarna och återgiven i nutida lokalhistoriska verk – eller ur borgarnas synvinkel (såsom stadshistorikerna Ruuth, Nordenstreng och Halila med ledning av Viborgs stads Acta har sett problematiken) och inte heller med riksregeringens eller tjärkompaniets till en del sammanfallande utgångspunkter, vilka återgetts av Oscar Fyhrva (1880) och Anna-Greta Hallberg.⁵ Det var landshövdingen som hade den bästa överblicken och i hans inlagor till Stockholm får man klart för sig att det här ytterst är fråga om administrativ handel, redistribution. Tjärans tid som skattevara var visserligen på upphällning i östra Finland, men skulle fortbestå den svenska epoken ut. Det var endast i Österbotten tjärhanteringen skulle komma att dröja kvar om också i andra, mer "reciproka" former.

Vi börjar med landshövding Törneskiöld. Han nämnde 1662 som Viborgs specialiteter på exportsidan tjära, beck samt något smör och spannmål. Däremot hade enligt honom rysshandeln sedan Nyens grundläggning 1642 alltmer glidit över till denna ort.⁶

De följande landshövdingarna uppehåller sig mest vid tjärans låga pris, allmogens miserabla tillstånd, missväxterna och tjäran som enda

⁴ En bild av tjärhandelns organisation i Viborg 1678-82 ges i en redogörelse av tjärkompaniets faktor Hans Schmid. I den nämns hur skeppningen till Stockholm och utlandet försiggick. För de följande fria åren finns förteckningar över tjäruppköparna i Stockholm, skepparnas namn, mängden tjära och dess pris i Barthold Ruuths arkiv, vol. 7, Sveriges riksarkiv (mikrofilm FR 483, Finlands riksarkiv). Ruuth var direktör i tjärkompaniet och borgmästare i Viborg.

⁵ Anna-Greta Hallberg, 'Tjärexport och Tjärkompanier under stormaktstiden', *Historiska och litteraturhistoriska studier* 34, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 1959.

⁶ Landshövding Törneskiöld till K.M:t sept. 1662, Landshövdingars skrivelser, Sveriges riksarkiv.

medel för livsuppehälle och skattebetalning. Landshövding Gyllenstierna skrev 1671 att allmogen var utblottad och därför emigrerat ("rymt bort"). Bonden fick bara 8 daler silvermynt för tjärlästen (på lästen gick 12 tunnor) och tjärkompaniet gav inte borgaren i Viborg någon avance för levererad tjära.⁷ Följande år eller 1672 ökades Viborgs leveranskraft till tjärkompaniet till 3 000 läster och tjärlästens pris höjdes avsevärt.⁸

Också landshövding Creutz måste tio år senare ta itu med tjärans pris, som då var högst 12 daler silvermynt per läst.⁹ Han tog förgäves allmogens parti. Slutresultatet var att Kammar- och kommerskollegiet efter enväldets införande i Sverige på 1680-talet började fastställa tjärtunnans pris i Lappstrand. Landshövding Falkenberg hade då redan gett en exposé över tjärbränningens ekonomiska och sociala betydelse i Viborgs och Nyslotts län samt dess statsfinansiella situation. År 1683 skrev han:

Emedan der antingen noget dødsfall træffar Bonden, elr. och han afwijker hemmanet och rymmer öfwer till Kexholms län eller Rysslandh, man då icke effter honom till Restens och afbetalningh een halföres värde finner, dij medh den lilla Tieran som han åhrligen tillwerkar och försällier, betalar han så mycket han hinner på sine Ränntor, och i det öfrige bestå alle hans löösöhren uti een yx och Tällieknüif. . .¹⁰

Landshövding Falkenberg hade, då monopolet förnyades år 1689, ingen hög tanke om den frigivna tjärhandeln under perioden 1682–89. Han påpekar att tillverkningen ökat för mycket sedan kvoteringen avskaffats. Allmogen får visserligen bättre pris för tjärtunnan sedan kompaniet som mellanhand avskaffats. Men de negativa följderna är att tjärhandeln organisatoriskt kommer "i lägervall" och att skogen uthuggs för mycket. De adliga förläningsinnehavarna – som trots reduktionen av de till adeln förlänade godsens (1680, 1682) fått behålla sina gods på livstid – högg kraftigt i skogen. Den som har 8 skattmarker jord (t.ex. ryttarbönder, som ställde man och häst till kronans tjänst, hade detta skattetal) låter hugga skog för

⁷ Landshövding Gyllenstierna till K.M:t 13.3.1671.

⁸ Stiernman, *Kongl. bref*, III, s. 952, 957. J. W. Ruuth, *Viborgs stads historia I*, Helsingfors 1906, s. 343.

⁹ Landshövding Creutz till K.M:t 14.2.1688.

¹⁰ Landshövding Falkenberg till K.M:t 29.10.1683.

800–900 tunnor tjära årligen. För den största tillverkningen vid sidan av den egentliga bondebefolkningen stod dock den brokiga gruppen inhysesfolk, officerare och prästerskap. Landshövdingen föreslog restriktioner. Bonden borde inte få hugga mer tjärskog än han behövde för sina skatteutlagor, men få rätt att bruka svedjeland för sitt uppehälle. Hela Viborgs läns välstånd avhängde enligt Falkenberg av detta sakförhållande.¹¹ Uttalandet visar än en gång hur tjärbränningen var bunden till skattesystemet. Följande landshövding, baron Creutz, instämde i detta några år senare. Viborgs borgare hade tydligen svårt att under några få frihandelsår bygga upp en egen exportorganisation.¹²

Tjärmonopolet återställdes alltså 1689 och den fria prisbildningen återsattes ur kraft. Nu började klagomålen över det låga tjärpriset flyta in från bönderna via landshövdingen. Riksdagsmännen från Nyslotts län och Stora Savolaks klagar att borgarna trots det högre priset utomlands genom monopoliseringen inte förmådde betala mer än 14 mark kopparmynt i Lappstrand (1 daler smt = 3 daler kmt = 12 mark kmt), eller i Viborg 17 mark om vintern och 18 om sommaren.¹³ När tjärpriset höjdes på administrativ väg klagade åter borgarna i Viborg över det höga tjärpris de måste betala bönderna i Lappstrand.¹⁴ Viborgs borgerskap ansökte 1694 om att få betala endast 14 daler kmt för tjärtunnan i Lappstrand i anseende till den ringa vinsten på tjärhandeln. Det fastställda priset var då 15 daler kmt. Kommerskollegiet gick, betecknande nog för byråkratin, med på en nedsättning till 14 1/2 daler kmt.¹⁵ Nu ryckte också tjärhandels societeten in i ett memorial, som för att försvara det "låga" priset jämförde producentprisen under frihandel och monopol.

Trots detta minskade tjärhandeln i Viborg med utlandet under seklets sista år. Tjäran fördes av de s.k. tjärintressenterna, sedermera

¹¹ Landshövding Falkenberg till K.M:t (odat.) 1685.

¹² Landshövding Creutz till K.M:t 17.10.1687. Se även K.M:ts svar på allmogens besvär 9.11.1686 och K.M:ts brev till Kammar- och kommerskollegiet med ordres om utlåtande över tjärpriset 4.9.1687 (Riksregistraturet, Sveriges riksarkiv). Ruuth, s. 350 ff. Hallberg, s. 131 ff.

¹³ Landshövding Lindhielm till K.M:t 30.1.1694, Sveriges riksarkiv.

¹⁴ Kommerskollegium till K.M:t 30.1.1694, Sveriges riksarkiv.

¹⁵ Kommerskollegium till landshövding Lindhielm 20.3.1694. Kommerskollegiums registratur, Sveriges riksarkiv.

från 1697 kallad Tjärhandelssocieteten, till Stockholm. Genom minskning av tolag, tull och umgälder för tjärexporten började stadskassans inkomster minska märkbart och därmed också stadstjänstemännens löner.¹⁶ Trots att Viborg brukade leverera 3 000 läster, uppger kommerskollegiet 1704 att borgerskapet föregående år ej köpt upp ny tjära på marknaden i Lappstrand. Det rådde nämligen hästbrist för transporter ned till kusten och Viborg och tjärpriset var för lågt.¹⁷ När tjärpriset utomlands sjönk drabbade denna externa faktor i första hand den interna prissättningen i marginella tjärbränningsområden. Det var i detta skede uppenbarligen billigare att frakta tjära ned för älvarna i Österbotten till kustlandets uppstäder än att släpa tjärtunnorna med häst – på vintern med släde och på sommaren med släpor – över näset från Lappstrand till Viborg (avståndet var 5 – 5 1/2 mil). Kanske krediten i rikshuvudstaden dessutom var förmånligare för österbottningarna?

Redan före denna tidpunkt och tjärhandelns sammanbrott hade centralregeringens representanter spekulerat över nya exportvaror för Viborgs handelsområde. Myndigheterna ändrade sin inställning när konjunkturerna förändrades. Holländarna hade 1688 – genom ett ofta citerat brev, som de svenska och finska städernas magistrater fick ta del av – förklarat sig villiga att göra uppköp av trävaror i större skala än dittills.¹⁸ Kungörelsen är en milstolpe i skogsbrukets och trävaruhanteringens historia i Sverige och Finland. Den följdes nämligen av handling.

Redan 1689 föreslog Kommerskollegiet i Stockholm för K.M:t att trävaruexporten från Viborg, i vars omnejd det inte fanns bergverk som genom träkolstillverkning konkurrerade om skogen, skulle uppmuntras. Kollegiet föreslog nedsättning för sjötullen till 2 % som fallet var med licenten i Nyen och Narva. Dessutom skulle skogen sparas, då det för en tunna tjära beräknades 15 mogna och goda träd.¹⁹

¹⁶ Landshövding Lindhielm till K.M:t 15.2.1698.

¹⁷ Kommerskollegium till K.M:t 28.6.1704. Kommerskollegiums registratur, Sveriges riksarkiv.

¹⁸ Jorma Ahvenainen, *Suomen sahateollisuuden historia*, Porvoo 1984, s. 24 ff. Ruuth, s. 357.

¹⁹ Kommerskollegium till K.M:t 16.7.1689.

Visserligen anlades några bergverk i Viborgstrakten, men deras saga blev kort, då malmen hämtades från Sverige och förbindelserna dit avbröts. Viborgarna hade också börjat bygga fartyg, flera år tidigare än vad Ruuth uppger i sin stadshistoria.²⁰ Magistraten i Stockholm eller egentligen dess handelskollegium – inte att förblanda med det statliga ämbetsverket, Kommerkollegiet – attesterade 1689 att skeppet Björn om 80 lästers dräkt, tillhörde borgare i Stockholm. En liknande attest utfärdades 1698 för skeppet Emerentia om 150 läster, byggt i Viborg på kravell.²¹ Landshövding Lindhielm skrev 1692 att han propagerat för skeppsbyggeri i landsdelen så att gott och tjänligt trävirke kunde användas till annat än tjärbränning.²² Men ansatsen till skeppsbyggeri i större skala stannade på hälft. Viborgarna var nu liksom 150 år senare beroende av timmermän från andra orter: Stockholm eller Österbotten. Förädling av tjära till beck vann där- emot större spridning. År 1693 var tio bekkittlar i verksamhet i stadens omgivning.²³

Det var slutligen sågverksrörelsen och trävaruexport som blev viborgarnas räddning under den följande perioden då tjärpriserna sjönk i och med att arkangelsktjärnan kom in på den holländska marknaden och kolonialtjärnan på den engelska. Samtidigt stängdes gränserna till Viborgs västra och norra uppland, som förblev i svensk hand också efter frederna i Nystad 1721 och Åbo 1743.²⁴ Den externa prisbildningen i metropolerna och den politiska omvandlingen satte bokstavligt transportsystem och -ordning ur kraft. Stapelteorins möjligheter att förklara omstruktureringen av exporten uttöms genom de politiska skeendena.

Viborgs tjärkvantum hade varit 3 000 läster, men det blev mot periodens slut svårt att fylla. Samtidigt uppköpte och utförde de österbottniska städerna till Stockholm betydligt över sina kvoter. Sista

²⁰ Ruuth, s. 357–358, 379–455.

²¹ Stockholms handelskollegiums protokoll 2.10.1689 (s. 109), dito 16.4.1698 (s. 112).

²² Landshövding Lindhielm till K.M:t 18.9.1692. Ruuth, s. 358.

²³ Kaila, s. 318 ff. Örnulf Tigerstedt, *Huset Hackman* I. Helsingfors 1940, 417. Ruuth, s. 378.

²⁴ Raimo Ranta, 'Städernas handelsomland och gränsens inverkan i Gamla Finland', *Historisk Tidskrift för Finland* 1982, s. 48–72.

gången kvotering skedde i Tjärhandelssocietetens regi var vid riksdagen 1714. Då befanns att Finland var förlorat och att de svenska sk. södra städerna sammanlagt kunde komma upp bara till 1 100 läster att dela på. När Karl XII 1715 återvänt från Turkiet efter den ryktbara ritten genom Europa till Stralsund, beslöt K.M:t att lämna tjärhandeln fri.²⁵ Den blev aldrig mer monopoliserad.

²⁵ Förslag till tjärkvantum 1714 och K.M:ts resolution i Handel och sjöfart 65, tjärhandelssocietetens 1689–1715, Sveriges riksarkiv. Jfr Stiernman, *Kongl. bref* VI, s. 232 ff., 244 ff. (förnyad kunglig befallning att frige tjärhandeln). Hallberg, s. 151.

Konungen eller hakkapeliterna?

Gustav Adolfsminnet i Finland 1932

MAX ENGMAN

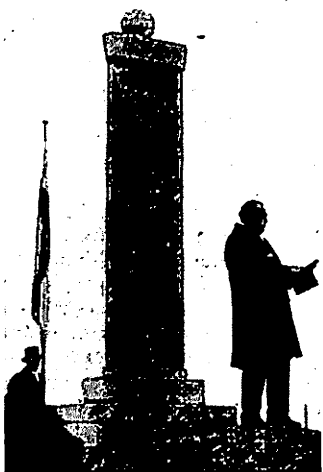
Söndagen den sjätte november gick helt i de fornstora minnenas, Gustav Adolfs, hakkapeliternas och Lützenslagets tecken. Tidigt på morgonen klädde sig Helsingfors i flaggskrud, rödgula märken såldes på gator och torg, som trots novemberdagens råkal-la vindar voro fyllda av människor. Under dagens lopp tågade militär och skyddskår genom staden. Musiken smattrade och dånade.

Hufvudstadsbladet den 7 november 1932 var fyllt av stämningar från firandet av Gustav Adolfsminnet föregående dag. Referaten av begivenheterna var utförliga och så många att tidningen införde en del notiser först följande dag.¹

Gustav Adolfsdagen inleddes klockan 10 med militärparad av garnisonens trupper på Senatstorget. Den togs emot av armébefälhavaren, generallöjtnant Sihvo i närvaro av hela det högre militärbefälet, Sveriges sändebud, Tysklands chargé d'affaires och stadens ledning. Fältgudstjänsten förrättades av pastor Kinon som talade på finska och svenska om "Gustav II Adolfs insats i världshistorien, hans betydelse för kristenheten och påminde de samlade trupperna om deras förfäders, hakkapeliternas gudsförtröstan som var så stor att de med hjältemod läto sitt liv för trons seger." Musikkårerna spelade Finska rytteriets marsch och gudstjänsten avslutades med "Vår Gud är oss en väldig borg" – båda ljud ett tiotal gånger vid olika fester denna dag.

En halv timme efter att paraden avslutats klockan 11 samlades ridderskapet och adeln i Riddarhuset. Dess fest övervars av Republikens President P.E. Svinhufvud och svenska beskickningens högre tjänste-

¹ Det följande baserat på *Hbl* 5–8.11.1932, *Åbo Underrättelser* 5–7.11.1932, *Unsi Aura* 7.11.1932, *Aitosuomalainen* 11.11.1932.

Bruno Lesch talar vid avtäckningen av minnesstenen i Gammelstaden (*Allas Krönika* 12.11.1932). Texten var på latin och svenska: "Här i Gamla Helsingfors höll Gustav II Adolf efter att hava tryggt vår nya östgräns möte med Finlands ständer".

män. Ridarhusdirektionens ordförande betygade adelns önskan att delta i firandet då "konungens personlighet var förknippad med minnet av Finlands första ständerförsamling." Efter att man avtäckte en kopia av van der Putts byst över konungen höll professor Carl von Bonsdorff ett föredrag om Gustav Adolf, en festdikt av Bertel Gripenberg upplästes och festen avslutades med "Du gamla, du fria" och "Vårt land", varefter adeln åt lunch på Kämp där verkliga statsrådet August Ramsay talade om den gränssten Gustav Adolf satte vid Ladoga och om ståndets skyldigheter samt framhöll att det skänkt landet två söner som framom andra gjort det fritt: Svinhufvud och Mannerheim. På kvällen hade Adelsförbundet anordnat en soaree där professor P.O. von Törne talade om konungens person och hans förhållande till adeln.

Följande begivenhet ägde rum klockan ett i Gammelstaden där Historiska föreningens ordförande professor Bruno Lesch i närvaro av ett flertal höga officerare och professorer samt representanter för svenska beskickningen och staden talade om Gustav Adolf och Helsingfors lantdag samt avtäckte det minnesmärke flera vetenskapliga samfund låtit resa på den plats som skulle få namnet Gustav Adolfs-parken.

Klockan 14 gav Svenska Teatern den första av sina två festföreställ-

ningar. Musiken spelade Finska rytteriets marsch, som åhördes stående, varefter teaterchefen Nicken Rönngren "med väl beräknad patos reciterade Topelius' vackra 'Ett Lützenminne". Teatern uppförde fjärde akten av "Regina von Emmeritz" där konungen utgör centralfiguren. Festföredraget hölls av rektor Carl Sanmark om "Gustav Adolf och hans betydelse för Finland". Kvällsfestens program var likartat utom att festföredraget nu hölls av professor Gabriel Nikander om "Gustaf Adolf som bildningsfrämjare".

Dagens andra militära inslag inleddes kl. 15 på Johanneskyrkans plan där huvudstadens skyddskårsdistrikts samtliga truppförband och Lotta Svärd-avdelningar samlats. Efter distriktschefens tal erinrade pastor Ansten om hakkapeliternas insats i det stora religionskriget. Efter högtidligheten genomförde trupperna i två avdelningar en propagandamarsch genom staden under vilken lottorna sålde märken längs paradvägen som var kantad av människor. På kvällen samlades distriktets officerare till en fest på restaurant Opris där distriktschefen talade till Gustav Adolfs och hakkapeliternas minne.

Finlands svenska studentkårsförbund hade uppvakttat vid monumentet i Gammelstaden. Den radierade dagsfest i Gamla Studenthuset som anordnats av finsknationella studentnationer och organisationer hölls däremot till hakkapeliternas ära. Mag. Vilho Helanen hälsade publiken, inklusive riksdagens talman och höga militärer, välkommen och uttryckte en förhoppning att "en imponerande Hakkapelitstod såsom symbol för aktiv finsk försvarsvilja" snart måtte resas i huvudstaden. Dr Arvi Korhonen talade om "Finsk värdesättning av Gustav II Adolfs strid" medan det politiskt laddade festtalet hölls av professor V.A. Koskenniemi, tidigare rektor för det finska universitetet i Åbo, som tog upp både aktuell politik och språkfrågan med udden mot de svenskspråkiga som firade "en svensk konungs minne såsom något slags nationell festdag". En av de avslutande sångerna var den finska kampsången "Nouse, riennä suomenkieli".

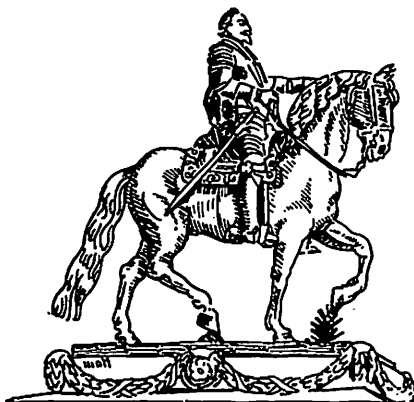
Kvällens huvudfest var otvivelaktigt de vetenskapliga samfundens fest i universitetets solennitetssal, till trängsel fylld av festklädd publik. Bland gästerna fanns förutom presidenten åtminstone Sveriges, Tysklands, Norges och Danmarks högsta diplomatiska företrädare. Skolestyrelsens överdirektör Oskari Mantere hälsade publiken på finska och svenska och framhävde hur svenskar och finnar gemensamt käm-

pat tillsammans med det protestantiska Tyskland. Festföredraget hölls av rektor Eirik Hornborg som talade över Gustav Adolfs storhet och betonade rikets enhet.

Utöver denna riksfest anordnades i Helsingfors med omgivningar ett tiotal fester av organisationer med närmare eller lösare anknytning till Svenska folkpartiet, bl.a. partiets kvinnoförbund, Arbetets Vänner, Svenska klubben, Brage, nykterhetslogen Balder m.fl. Vid partiets egen fest i Vita salen pryddes scenen av Sveriges och Finlands flaggor; musikprogrammet avslutades med bl.a. "Modersmålets sång". Festtalaren fil.mag. Kurt Antell gav "i sitt märgfulla och vackert utformade anförande en skildring av hjältekonungen, hans gärning och död". Minnet firades ytterligare i Helsingfors av den riks-svenska föreningen Svenska Vikingen och av tyska församlingen.

I Åbo firades Gustav Adolfsminnet med flaggning och illumination, militärparad, uppvaktningar vid gravarna i domkyrkan och ett flertal fester av vilka de viktigaste var Åbo Akademis dagsfest där docenten C.M. Schybergson talade om hjältekonungens motiv för expeditionen till Tyskland, och Turun Yliopistos och Turun Historiallinen Yhdistys kvällsfest där professor Einar Juvelius höll festföredraget om dagens historiska betydelse. Stadens svenska teater gav, på samma sätt som i huvudstaden, två festföreställningar av "Regina von Emmeritz" med föredrag om Gustav Adolf av dr Lars von Bonsdorff och red. Einar Holmberg samt festdikt av dr Svante Dahlström. Festföreställningarna hade arrangerats av teatern, Svenska folkpartiet och stadens svenska bildningsorganisationer. På mindre orter kombinerades vanligen gudstjänst, skyddskårsparad och fest ordnad av svenska folkpartiet eller svensk bildningsorganisation, såsom t.ex. i Ekenäs och Vasa.

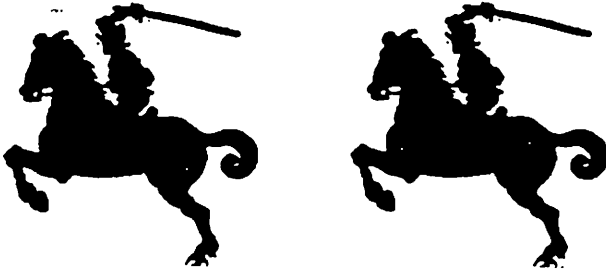
Festprogrammet var sålunda digert och redogörelserna dominerar *Hufvudstadsbladet*, där t.ex. skildringen av firandet av femtonsårsminnet av revolutionen i det östra grannlandet fick ungefär lika mycket plats som referatet av Gustav Adolfsfesten i Alberga. Festmönstret med gudstjänst, teaterföreställningar och solenna fester var etablerat sedan decennier. Redan skildringen ovan visar emellertid att olika kretsar 1932 firade olika saker och på olika sätt. Vid en del fester var det militära inslaget starkt, vid andra det kyrkliga. Vid vissa fester var svenska diplomater inbjudna, vid vissa förekom Sveriges

flagga och nationalsång, vissa var tvåspråkiga, andra enspråkigt svenska eller finska. Vid vissa hyllades konungens person, vid vissa konungen och hakkapeliterna och vid festen på Gamla Studenthuset enbart hakkapeliterna. Den senare festen hyllade finskheten, medan man vid många av de fester som anordnades av Svenska folkpartiet närstående organisationer i mer eller mindre lös anknytning till hjältekonungen hyllade svenskheten i Finland eller världen.

Som man kanske kunde vänta sig vid ett jubileum var en stor del av festtalarna historiker, men det är påfallande hur dessa rekryterades ur de svenskspråkiga historikernas led, fr.a. ur den grupp som grundade och bar upp Historiska föreningen under dess första år.² De enda finska fackhistoriker som talade var Korhonen och Juvelius. Detta speglar en längre konflikt bland historikerna och inom den akademiska världen om hur Gustav Adolfsminnet skulle begås, en strid som splittrade historikerna i flera grupper och gav upphov till en omfattande och lidelsefull diskussion över temat "konung och folk", "konung eller folk". I det följande behandlas debatten om fi-

² D.v.s. von Törne, Lesch, Antell, Dahlström, Nikander, Sanmark, C.M. Schybergson, L. v. Bonsdorff, vilka samtliga hade förtroendeposter i föreningen 1914–1919, ytterligare uppträdde tre av 1920-talets sekreterare, Tor Therman och Jarl Gallén i tryck, medan G.A. Donner uppvaktade i Stockholm. Max Engman, 'Historiska föreningen i tiden och forskarsamhället', *HTF* 1989, s. 464.

Konungen eller hakkapeliterna? T.v. Gustav II Adolf, pärbild på Eirik Hornborgs biografi 1932, ovan skyddskårstidningen *Hakkapeliittas* vignett

randet och de opinionsyttringar jubileet gav upphov till, framför allt bland historikerna och i pressen.

Initiativen till firandet av Gustav Adolfsminnet togs inom adeln och av Historiska föreningen. Inför Gustav Adolfsdagen 1917 hade Oitbacka ungdomsförening till Svenska litteratursällskapet överlämnat en donation som grundplåt "till en fond för uppresande av en minnesstod öfver Gustaf II Adolf i Helsingfors". Fonden fick under senare år motta flera mindre donationer och överfördes i början av 1931 till riddarhusdirektionen för anskaffandet av en kopia av van der Putts byst.³

Inom Historiska föreningen togs initiativet till ett hugfästande av Gustav Adolfsminnet av ordföranden Bruno Lesch på vars förslag föreningen i februari 1931 diskuterade "Gustav Adolfsminnet och Finland". I diskussionen understöddes förslag om en festskrift och ett jubileumsfrimärke. Styrelsen fick i uppdrag att bereda frågan och vid nästa möte framlade den ett av Lesch utarbetat betänkande, där

³ SLS styr.prot. 19.3. o. 16.5.1931, *FoU* NF 8 (1932), SSLF 228, s. 3–4, 32. Torsten Steinby, *Forskning och vitterhet. Svenska litteratursällskapet 1885–1985* 1, SSLF 523:1, Helsingfors 1985, s. 279–280. Adelsförbundet utgav ytterligare *Till Gustaf II Adolfs minne på Lützendagen 1932*, Helsingfors 1932, innehållet ingick även i *Finlands adelsförbunds årsskrift* VI.

betydligt grandiosare planer uppskisserades. Mötet gav styrelsen i uppdrag att sätta sig i förbindelse med stadsmyndigheterna "för att utröna möjligheterna för resandet av ett minnesmärke nära den plats där Gustav II Adolf höll ständermöte 1616".⁴ I april kunde Lesch meddela att det inte förelåg några hinder från stadens sida och styrelsen föreslog

- 1) uppresandet af ett Gustaf II Adolf-monument i form av en gränssten på ovannämnda bergskulle,
- 2) platsen kring monumentet skulle kallas Gustaf Adolf-parken eller -platsen,
- 3) Gammelstadsvägen skulle bli Gustaf Adolfvägen,
- 4) en minneshögtid skulle anordnas den 6 nov. 1932

Föreningens möte omfattade förslaget och beslöt att vända sig till sex vetenskapliga samfund: Svenska litteratursällskapet, Historiska Samfundet i Åbo, Finska litteratursällskapet, Finska Historiska Samfundet, Historian Ystäväin Liitto och Historiallinen Yhdistys.⁵

Skrivelsen hänvisade till att Finland dittills, fränsett adelsmötets beslut att resa en byst på Riddarhuset, inte förberett sig för att högtidlighålla "trehundraårsminnet av Gustaf II Adolfs ingripande i det världshistoriska händelseförlopp, som sammanhänger med trosfrihetens värnande i vår världsdel". Föreningen ville därför ta ett initiativ till "ett varaktigt hugfästande av vår störste monarks minne" och hade stannat för att det ändamålsenligaste var att knyta an till Stolbova-freden, "som skänkte Finland den östgräns, vilken idag betecknar den västerländska samhällsordningens gränslinje i nordost", och "minnet av Finlands första ständersammanträde, i Helsingfors 1616". Båda dessa händelsers trehundraårsminne hade på grund av tidsförhållandena gått rätt spårlöst förbi, men eftersom de hade det största intresse för det självständiga Finland kunde de få prägla jubileet. Föreningen föreslog att samfunden skulle utse representanter i en kommitté för att dryfta detta och eventuellt senare framkommande förslag.⁶

⁴ HF styr.prot. 24.2. o. 24.3.1931 samt prot. 27.2. o. 26.3.1931, SLSA. Betänkandet som borde ha funnits som bilaga t. prot. 26.3. saknas.

⁵ HF styr.prot. 22.4. o. 4.5.1931, prot. 24.4.1931, SLSA. I styrelsens förslag bytte mötet ut Svensk-österbottniska sällskapet mot Finska litteratursällskapet.

⁶ Skrivelsen 6.5.1932 i *HArk* 41 (1934), s. 62-64.

Förslaget att resa ett minnesmärke över Gustav Adolf var kontroversiellare än det vid första anblicken förefaller. Det rörde vid det in-flammerade förhållandet mellan Finland och Sverige och mellan språkgrupperna i Finland. Bland historikerna aktualiserade det mot-sättningar mellan olika historieuppfattningar. Den allmänna atmo-sfären var dessutom spänd på grund av äktfinskheten och Lapporö-relsen, som i februari 1932 kulminerade i Mäntsälä-upproret. Med äktfinskheten sammanhängde en överkänslighet i förhållande till Sve-rige som kom till uttryck på olika sätt. Ett exempel utgör historikern Arvi Korhons uppsats om förhållandet till Sverige som publicera-des vid samma tid som Historiska föreningen framförde sitt förslag. Han såg huvudorsaken till den dåliga grannsämjan i svensk brist på självkritik, nedlåtande inställning, översitteri och sensationsjournalis-tik som byggde på uppgifter ur finlandssvensk press. Som speciella irritationsmoment såg Korhonen uppblåsandet av våldsdåd begångna av finnar, konflikterna på idrottens område, där han såg ett avbrytan-de av relationerna som enda möjligheten, minoritetetsfrågorna (fin-landssvenskarna och tornedalsfinnarna) och framför allt försvarsfrå-gan där Sverige dels inte var redo att bistå Finland, dels ville ha in-flytande över finländsk ut- och inrikespolitik.⁷

Korhons synpunkter var uttryck för den unga republikens och särskilt yngre akademikers psykologiska överkänslighet för att inte behandlas jämbördigt av andra stater samt för en allmän nedvärdering av relationerna till Sverige och Skandinavien, av svensk kultur och samhällsliv, liksom även irritation över vad som sågs som svensk "inblandning" i interna finländska angelägenheter. Särskilt känslig var man för finlandssvenska försök att vädja till svensk opinion, vil-ket klart kom fram i samband med "fallet Lagerborg"; denne hade i en tidningsintervju i Sverige yttrat sig på ett sätt som ansågs kränkande för Finland och utsattes för omfattande studentdemonstrationer vid hemkomsten. Mycket ont blod väckte avstängningen av Paavo Nurmi 1932.⁸

⁷ Arvi Korhonen, 'Naapuriraja. Ajatuksia suhteistamme Ruotsiin', *Valvoja-Aika* 1931, s. 265–297. Samma uppfattning uttrycktes i AKS:s tidskrift *Suomen Heimo* 8.8.1931, som entusiastiskt stödde Korhons tankegångar, och äktfinska *Aitosuomalainen* 25.9.1931, som försvarade honom mot *Uusi Suomi*.

⁸ Matti Klinge, *Studenter och idéer. Studentkåren vid Helsingfors universitet*

HISTORIAN OPISKELIJAT!

Skandinaaviseen uskoon remonteerattuja Suomen historian oppikirjoja myy halvimmalla, alle kaiken kilpailun

Antikvariaatti "Norden".

Parodisk annons i *Ylioppilas*. Antikvariatet "Norden" bjuder billigt, under all konkurrens, ut läroböcker i Finlands historia som reviderats till skandinavisk tro. Skolböckerna i historia utsattes för äktfinsk kritik (bl.a. av L.A. Puntila i *Ylioppilas* provnummer 3/1932 och *Suomalainen Suomi* 1/1933) för att de var främmande för finsk nationalanda och präglade av skandinavisk historieuppfattning. Föreningen Norden i Finland hade tagit initiativ till en kommité som skulle rätta felaktigheter om grannländerna i skolböckerna. På äktfinskt håll förhöll man sig skeptiskt till föreningen och till initiativet. Det var uteslutet att främmande makters representanter skulle få påverka de finska skolböckerna – fel rörande Finland i svenska skolböcker kunde rättas, men ömsesidighetsprincipen fick inte hindra att finsknationella skolböcker togs i bruk.

Korhonen nämnde också skillnader i historiesyn mellan Sveriges och Finlands historiker; de förra vägrade erkänna existensen av en särskild Finlands historia och att den skrevs på finska. Också denna fråga hade beröring med skiljelinjer bland historikerna i Finland. Agrarpartiets *Ilkka* menade att de svenskspråkiga historikerna i Finland mången gång t.o.m. varit mera "moderländska" än svenskarna själva.⁹

1828–1960 IV, Helsingfors 1979, s. 119–132, 156–163. Rolf Lagerborg, *Ord och inga visor – andras och egna - från ett folkvälde på villovägar*, Helsingfors 1945, s. 149–192. Ett motsvarande fall inträffade då dr Harald Lindberg i Sverige klargjort skillnaden mellan finne och finländare genom att konstatera att barnen till en svensk missionär i Kina inte heller kallades kineser (s. 187), *Ylioppilaslehti* 29.4.1933, *Ylioppilas* 12.5.1933, *Aitosuomalainen* 19.5.1933. Om Nurmi t.ex. *Aitosuomalainen* 12.8.1932 som såg frågan som ännu ett inslag i historiens lärdom att finnarna alltid måste vara på sin vakt mot svenskarnas "salakavalia vehkeilyjä".

⁹ Korhonen, 'Naapuriraja', s. 267–269. *Ilkka* 30.6.1931. Samma anklagelse har även framförts av andra, Max Engman, 'Valtakunnallinen, suomalainen vai suomenruotsalainen näkökulma? Ruotsinkielisestä historiantutkimuksesta Suomessa', Ah-tiainen et al. (red.), *Historia nyt. Näkemyksiä suomalaisesta historiankirjoituksesta*, Helsinki 1990, s. 53–54.

Den ökande spänningen mellan finsk- och svenskspråkiga historiker gällde till en del gamla konfliktfrågor, redan behandlade i den kända polemiken mellan Yrjö Koskinen och Estlander, såsom klubbekriget och Anjalamännen. Den finsknationella historieuppfattningen lade huvudvikten vid det finska folkets historia och strävade att se historien ur dess synvinkel, en orientering som stärktes av den kollektivistiska s.k. kulturhistoriska skolan. Det gällde att söka den finska nationalkänslans, efter 1917 den finska statens rötter. Gustav II Adolf hade inte tidigare utgjort en konfliktfråga, men som symbol för relationerna mellan konung och folk, Sverige och Finland, var han viktig - Estlander hade ju förliknat Yrjö Koskinens historietolkning vid "ett schackproblem där någon djärvt vill försöka ställa kung och drottning matt med idel bönder." Koskinens uppfattning om Gustav II Adolf var positiv, han betonade dennes storhet och intresse för Finland, men konstaterade samtidigt att Finland drabbades av utskrivningar och hårda skatter. Finnarna var överrepresenterade i armén och trots att de blev kända för sin tapperhet, doldes en stor del av den ära som bort komma på deras lott under det svenska namnet.¹⁰

Tidigare Gustav Adolf-jubileer hade firats av båda språkgrupperna, 250-årsminnet 1882 genom en fest i universitetets solennitetssal och en deputation vid Lützen som överlämnade ett guldstickat standar med texten "Gloriosi laboris Finlandia olim consors". 300-årsminnet av konungens födelse 1894 firades likaså genom en tvåspråkig fosterländsk fest. I skriften *Gustaf Adolfs minne i Finland* skrev symptomatiskt nog M.G. Schybergson om konungens person och Leo Mechelin om lag och rätt på konungens tid, medan den finsksinnade J.W. Ruuth behandlade finska krigare i konungens tjänst. Jubileet 1932 aktualiserade åter frågan om man skulle fira schackbrädets konung eller bönder, men den komplicerades ytterligare av att Svenska

¹⁰ Estlanders recension i *Helsingfors Dagblad* 1869 omtryckt i *Skrifter av C.G. Estlander* II:1, SSLF 125, Helsingfors 1915, s. 31. Yrjö Koskinen, *Finlands historia från den äldsta tiden intill våra dagar*, Helsingfors 1874, s. 205–237. Päiviö Tommila, *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia*, Helsinki 1989, s. 92–95, 149–160, 177–196. Pekka Ahtiainen & Jukka Tervonen, 'Tidsbundenhet och objektivitet i J.R. Danielson-Kalmaris och Gunnar Suolahtis historieuppfattningar', *HTF* 1985, s. 153–170.

folkpartiet sedan 1908 firade Gustav Adolfsdagen som Svensk dag. Valet hade skett i tecknet av en betoning av svensk kultur, svenskt samhällsskick och en konstitutionell rättsordning inom ramen för en odelad patriotism, men i det skärpta klimatet av radikalare finskhet och svenskhet uppfattades dagen snart på båda sidor om språkgränsen i allt högre grad som ett uttryck för finlandssvensk nationalism, som en svensknationell dag, vilket omöjliggjorde att den firades på finskt håll.¹¹ Där sågs den som ett uttryck för separatism som försvagade den unga republiken. Detta gav Historiska föreningens förslag en politisk anstrykning som långtifrån var ägnat att underlätta firandet av Gustav Adolfsminnet 1932.

Förslaget om ett monument var inte heller okontroversiellt. Statyfrågor var ytterst omstridda vid denna tid. Den finska akademiska ungdomen ville avlägsna vad den betraktade som ryska minnesmärken och i början av 1930-talet var Alexander I:s byst i universitetets solennitetssal och Alexander II:s staty på Senatstorget föremål för ständiga angrepp i studentpressen. *Ylioppilaslehti* föreslog t.o.m. i april 1931 att Sprengtporten såsom exponent för den finska statstanken och som landets första självständighetsman skulle ersätta kejsaren på torget.¹²

En annan utdragen statykonflikt gällde Topelius där en opinion vägrade godkänna den symboliska staty "Saga och sanning" med två nakna kvinnofigurer som uppställdes i Esplanaden och i stället samlade medel för en framställande staty över sagofarbrodern med barn. Båda statyerna avtäcktes 1932. Vidare polemiserade man om stenen vid den s.k. självständighetsgränsen som hade text endast på finska och en björn i stället för Finlands lejon. En del såg även med ovilja på statyn över "äventyraren och sjörövaren" Tyrgils Knutsson i Viborg och ansåg att den kunde ha fått gå samma väg som statyn över en annan erövrare, Peter den store, som störtades 1918. Statykonflik-

¹¹ *Gustaf Adolfs minne i Finland*, Helsingfors 1984 och Estlanders 'Gustav Adolfs minne i Finland', *Finsk Tidskrift* 1894, omtr. i *Skrifter* II:3, SSLF 158, Helsingfors 1921, s. 255–262. Henry Rask, 'Varför firas Gustav Adolfsdagen som svensk dag i Finland', *Finsk Tidskrift* 1982, s. 357–371. Även Lena Marander-Eklund, *Svenska dagen – en folkloristisk studie*, IF-rapport 9, Åbo 1988.

¹² *Ylioppilaslehti* 25.4.1931, även 21.2, 28.2., 7.3.1931, 13.5.1931. *Aitosuomalainen* 13.3.1931. Klinge, *Studenter och idéer* 4, s. 109–114.

terna var en del av kampen om den unga republikens symboler och traditioner, om vilka inslag i Finlands historia man skulle knyta an till.¹³

Historiska föreningens förslag gavs omedelbart offentlighet och *Hufvudstadsbladet* skyndade sig att fråga några ledande finska historiker och stadsdirektör Tulenheimo om deras åsikt.¹⁴ Kommentarererna var rätt försiktiga. Tulenheimo framhöll att planerna på ett monument över Gustav II Adolf endast kunde mötas med sympati av staden, men ville inte yttra sig om platsen. Statsarkivarien Kaarlo Blomstedt ville inte yttra sig innan Finska Historiska Samfundet tagit ställning, men ansåg att "Gustav II Adolfs insats i Finlands historia är så betydande att hans minne bör här på ett värdigt sätt hugfästas". Fadersgestalten inom finsk historieforskning, statsrådet J.R. Danielson-Kalmari uttalade sin sympati för planen i princip, men framförde samtidigt en som det skulle visa sig välgrundad reservation, som anknöt till dagsaktuell språkpolitik:

Gustav II Adolf såsom idéhistorisk gestalt har hos oss blivit utnyttjad framför allt av en del av vårt folk. Statsrådet Danielson-Kalmari uttalade förhoppningen att Gustav Adolf-minnesmärkets sak nu skall bedrivas på ett sätt, som icke på något håll i vårt land behöver bli föremål för motstånd.

Professor Gunnar Suolahti var den enda som mera utförligt motiverade sin ståndpunkt. Han ansåg att en minnessten över lantdagen i Helsingfors var av nöden om den "verkligen förmår bibringa nationen en välbehövlig lärdom om dess förflutna". Det finska folket hade under perioden före lantdagen utvecklat en betydande kraft, huvudsakligast tack vare egna vapen, landet hade konsoliderats till en nationell enhet ungefär inom gällande geografiska utsträckning, vilket även vunnit den svenska regeringens erkännande genom förlänandet

¹³ Torsten Steinby, 'Litteratursällskapets Topeliusmonument', *Från vän till vän. Festskrift till Olof Mustelin – historiker och bibliotekarie på hans 60-årsdag*, Åbo 1984, s. 345–376. *Garm* 15.6.1931. *Suomen Heimo* 8.8.1931. Emil Elenius, 'Mikä oli Tyrgils Knuutinpoika', *Suomen Heimo* 16.6.1931. *Aitosuomalainen* 17.7.1931 och 31.7.1931. Jfr Eric Hobsbawm & Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983.

¹⁴ *Hbl* 19.5.1931 och enkätsvaren 21.5.1931.

av titeln storfurstendöme 1581. Det finska folket hade dock inte kunnat uppbära en nationell utveckling, utan efter klubbekriget måste den svenska regeringen råda bot på krisen, vilket försvagade Finlands särställning.

Olyckorna uppvägdes dock av att Finland blev delaktigt av det storartade nydaningsarbete som utfördes under Gustav II Adolfs ledning. Den svenska stormakten låg visserligen på sidan om det finska folkets direkta intressen, men medförde även de fördelar en sådan maktställning innebar. Man kunde inte förneka att "mycket av den nationella säregenheten i Finland" gick förlorad, men utan "delaktighet i stormaktstidens utveckling hade ej heller den sociala och kulturella grundvalen blivit lagd för det framtida Finlands bestånd". Den hade gett upphov till en stolt finsk fosterlandskänsla under stormaktstiden med avläggare i självständighetssträvandena under 1700-talet. Om en minnessten restes, borde den enligt Suolahti "främst gälla viljan att underkasta sig svåra bördor för förverkligande av framtida nationella mål".

Suolahtis ståndpunkt var en nyanserad plädering för den finsknationella historiesynen och den kulturhistoriska skolans syn: det centrala i de historiska processerna var det finska folkets ökande medvetande om sin kallelse och sin väg till en egen stat. Man kunde hedra inslag i denna process, också sådana som inte var enbart positiva, förutsatt att kollektivet och riktningen framhävdes. Utgångspunkten stod långt från den dominerande historieuppfattningen inom Historiska föreningen, men var ändå inte lika avvisande som den äkt- och storfinska inställning som var rådande bland de yngre historiker, som dominerade Historiallinen Yhdistys.

Historiallinen Yhdistys var anknuten till universitetet och en del av universitetslärarna deltog i dess verksamhet, men framför allt var den de unga magistrarnas förening. När Historiska föreningens skrivelse föredrogs vid dess möte blev reaktionen häftig. Stud. T. Murto påpekade omedelbart att Stolbova-fredens gräns låg på fel ställe och att den svenska minoriteten i Finland gjort konungen till sitt skyddshelgon. Föreningens nyvalde ordförande Heikki Waris uttalade som sin mening att freden inte var en av de tilldragelser som först borde få ett minnesmärke och att man inte borde resa en minnesstod över en

svensk konung— en sådan fanns ju inte i Finland. Dessutom var frågan om trettioåriga krigets betydelse för vårt land på intet sätt ännu avgjord. I sak var mötet helt ense om att Stolbova-freden inte var värd ett minnesmärke, men inte om hur man skulle gå tillväga. Magistrarna Yrjö Nurmio och Uno Tuominen föreslog att skrivelsen skulle lämnas utan avseende, men efter en jämn omröstning segrade ordförandens av sekreteraren Eino Jutikkala understödda förslag att föreningen dock skulle sända representanter till den föreslagna kommittén.¹⁵

Frågan var emellertid inte utagerad med detta utan Gustav II Adolfs roll i Finlands historia dryftades vid ett gemensamt möte i slutet på januari 1932 på Gamla Studenthuset där Historiska föreningen gästade Yhdistys. *Hufvudstadsbladet* betecknade diskussionen som "livlig, delvis t.o.m. häftig." Närvarande var ett fyrtiotal personer, av vilka hälften från Historiska föreningen.¹⁶ Föreningens viceordförande Eric Anthoni inledde diskussionen med ett föredrag över "Gustav II Adolf och Finland".¹⁷ Läget vid konungens trontillträde var svårt, men denne koncentrerade sig på den kritiska östgränsen. Genom Stolbova-freden befriades Finland för ett sekel från att vara krigsteater. Konungen hade inte som man hävdat glömt östgränsen och dessutom tryggade den stormaktsställning som uppnåddes i trettioåriga kriget också Finlands östgräns. De finska trupperna blev kända under kriget och stormaktsställningen gav upphov till Rudbeckianismen som låg till grund för Juslenius och denne åter för den finska national- och självständighetstanken. Enligt Anthoni läste man ännu på 1800-talet om Gustav II Adolf med stor fosterländsk entusiasm vars verkan sträckte sig ända till jägarrörelsen. Konungens personliga inverkan på tidens händelser var större än andra härskares. Han var en diktator, men på grund av hans framgång och hans nobla personlighet väckte detta inget motstånd.

I diskussionen menade Waris dock att det inte var klart i vilken

¹⁵ HY prot. 2.10.1931, HUB.

¹⁶ *Hbl* 31.1.1932. Mötet hade en lång förhistoria, gemensamma möten hade redan i slutet av 1930 föreslagits av medeltidsforskaren, dr G.A. Donner, synbarligen för att överbrygga språkmotsättningarna bland historikerna, HF styr.prot. 10.12.1931, 23.1., 20.11. o. 27.11.1931, 25.1.1932, prot. 11.12.1931, SLSA.

¹⁷ Diskussionsreferat i samband med HY prot. 29.1.1932, HUB.

utsträckning konungen endast var ett redskap för tiden. Detta fick Lesch att framhålla att personligheten i Gustav Adolfs fall betytt mera än härskarställningen och Anthoni att ilsket slå knytnäven i bordet två gånger och utbrista att "Jag har talat alltför litet och inte för mycket om G.A:s person".

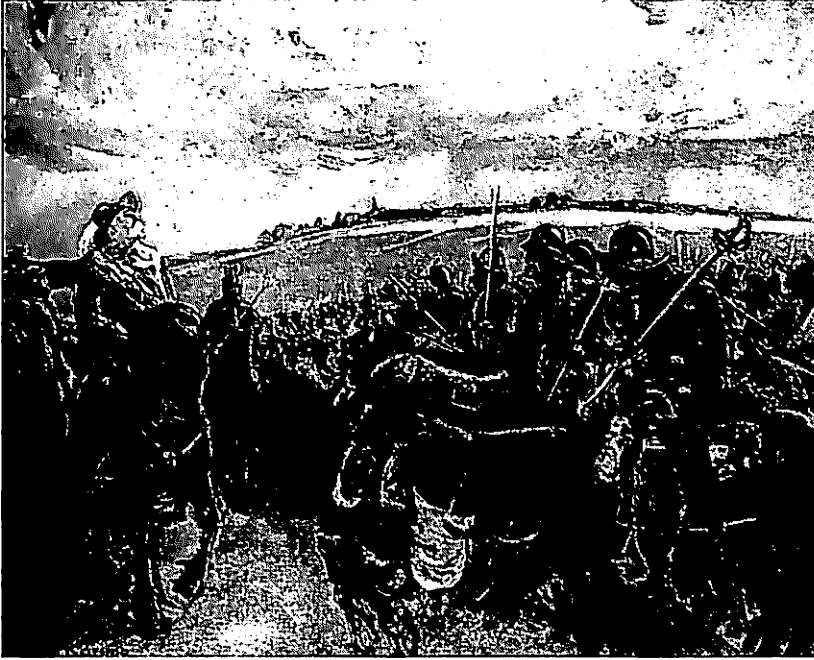
Inför detta personcenterade sätt att se på frågan framträdde Gunnar Suolahti med en principdeklaration om hur stora personligheter skulle bedömas:

Världshistoriens gång är inte beroende av en persons egenskaper, utan människorna förkroppsligar världshistoriens krafter. Detta förminskar inte deras storhet. När vi hyllar en ledare, hyllar vi inte människan som sådan, utan en person utför så att säga ett storverk som Försynen förelagt honom. Det finska folket måste se G.A:s verksamhet ur Finlands synvinkel.

Gustav Adolf hade stabiliserat östgränsen och inlett en västlig orientering. För Finland innebar detta blodsoffer som endast indirekt kom landet till godo, men ändå var nödvändiga för framtiden eftersom Finland ännu inte var moget att bilda en egen stat. I Finland borde man sålunda under jubileet tänka på Finlands nationella framtid som konungen banat väg för. Anthoni uppgav att han var oense med Suolahti om den kollektivistiska historiesynen, men att de kommit till samma slutresultat i alla fall. Magister E.K. Osmonsalo ansåg att man inte borde resa en minnestod över Gustav Adolf eftersom svenskarna skulle missförstå detta och känna sig smickrade. Stoden borde resas över hakkapeliterna.

Det förefaller som om något formellt förslag om en staty över konungen inte skulle ha framförts, men flera talare i diskussionen och senare yttrade sig mot en sådan. Osmonsalo var synbarligen den förste som i detta sammanhang framförde motförslaget om ett hakkapelitmonument, men trettioåriga krigets finska krigare och deras fältrop åtnjöt en grundmurad berömmelse i finsk historieuppfattning sedan Topelius.¹⁸ Skyddskårens tidning *Hakkapeliitta* anknöt genast i sitt provnummer 1926 till hakkapelittraditionen genom namnet och Arvo Jännes dikt "Hakkapeliitta" från 1882 om den döende hak-

¹⁸ Jfr Jussi T. Lappalainen, "Ex agmine haccapellorum libera nos Domine", *HTF* 1986, s. 98–110.

Gustav II Adolf och finska ryttare enligt Aarno Karimo, *Kumpujen yöstä III. Miekkan valta*, Porvoossa 1931, s. 213.

kapeliten som med sina sista krafter erövrar konungens lik från fienden och en uppsats om finnarna i trettioåriga kriget. I början av 1930-talet var hakkapeliterna särskilt aktuella genom Aarno Karimos historiska serie *Kumpujen yöstä* (1929–1932) och Artturi Leinons historiska roman *Hakkapeliitat* (1932–1934).

Förslaget om en hakkapelitstaty frambringade en uppretad protest från Suolahti:

Vi reser minnesmärken för oss själva; vad svenskarna tänker hör inte hit. Det är bättre att resa en staty över hakkapeliternas ledare än över truppen, även om båda var nödvändiga; när man betraktar en staty över en stor individ, tänker man på hela folket.

Magister Jarl Gallén från Historiska föreningen ansåg i samma anda att man borde hedra den som inspirerade hakkapeliterna.

Utöver förslaget om ett hakkapelitmonument hade diskussionen

egentligen inte visat stora meningsskiljaktigheter, vilket berodde på att de argaste motståndarna inte yttrade sig. När gästerna från Historiska föreningen avlägsnat sig och Yhdistys' möte fortsatte blev de finska historikerna desto varmare i kläderna och högg in i en diskussion där över åttio uttalanden gjordes.¹⁹ De unga magistrarna upprepade tidigare argument. Osmonsalo ansåg att Gustav Adolfsdagen inte borde firas eftersom den firades som svensk dag, Nurmio vidhöll att minnesstoden borde resas över hakkapeliterna eftersom deras befälhavare var en utlänning. När Suolahti upprepade att ifall en stod restes, borde den resas därför att Finlands folk under Gustav Adolfs ledning gått med på offer för sin nationella storhet, genmålde Jutikkala:

En minnestod reses inte av en liten skock historiker, utan av hela folket. Även om de som är förtrogna med historien, kunde förstå G.A:s betydelse för Finlands nationella utveckling, gör folket det inte, utan för folket är G.A. svenskarnas språkpolitiska skyddshelgon. Minnesstatyer har rests över sådana personer, som då statyn restes av någon orsak varit särskilt uppburna och med vilka tiden känt en andlig släktskap. Nutiden känner inget behov av att hedra G.A:s minne.

Suolahti höll delvis med Nurmio och Jutikkala, endast den upplysta delen av folket förstod en sådan minnesstods innebörd. Han ansåg vidare att också de som brutit ödemark borde räknas till hakkapeliterna. Professor A.R. Cederberg stödde en minnespublikation, som inte borde få innehålla ovetenskapliga fraser, utan hellre vara en källpublikation, t.ex. allmogens besvär från Gustav Adolfs tid utgivna på finska. Efter denna diskussion var man ense om att vidhålla sin negativa inställning till minnesstoden. Eftersom Waris inte förenade sig om det i övrigt eniga beslutet att han i jubileumskommittén skulle verka för ett hakkapelitmonument, ville han avgå från uppdraget. Sedan Jutikkala, Nurmio, Tuominen och Osmonsalo alla vägrat inträda, blev Waris tvungen att kvarstå och man utarbetade en kläm som han skulle läsa upp i kommittén och som även publicerades. Klämman återspeglade de yngres argument. Finlands folk kände ingen särskild aktning för Gustav II Adolf som skulle motivera en min-

¹⁹ HY prot. 29.1.1932, HUB, referatet är inte fullständigt. Eino Jutikkala, 'Historiallinen Yhdistys 50-vuotias', *HAik* 1940, s. 406–407.

nessten eller staty och det var ifrågasatt om det var skäl att hylla "ett annat lands härskare". I stället föreslog man utgivandet av allmogens besvär på finska och en hakkapelitstaty. Även om denna gavs en militär utformning borde den symbolisera hela folket, dess segervilja och ihärdighet i krigets och fredens värv. Motiveringarna var följande:

1:o ett minnesmärke, som rests till hela folket, är för nutiden mer levande, närstående och förpliktande än ett minnesmärke som hyllar en t.o.m. stor individ i det förflutna;
2:o hakkapeliternas befälhavare var utlänning, de själva finnar;
3:o ett minnesmärke över hakkapeliterna skulle väcka genklang i vida folkkretsar och vara ägnat att samla vårt folks finsk- och svenskspråkiga delar samt påminna om att dessa under alla de kritiska tiderna i vårt lands historia handlat samfällt och enigt, medan däremot ett Gustav II Adolf-minnesmärke sannolikt skulle åstadkomma splittring.²⁰

En vecka senare fick Yhdistys tankar entusiastisk genklang i *Ylioppilaslehti* i ordalag som visar stor överensstämmelse med inläggen vid föreningens möte. Tidningen ansåg att minnet av stormaktstiden var värt att fira med tanke på den kraftansträngning och de prestationer tiden medförde. Tankarna gick då till hakkapeliterna:

Med detta ord har man ju genom seklerna associerat allt det, som bär namn av seghet, orädd kampanda, trohet och finskhet. Namnet lever alltfortfarande starkt i världens medvetande, det namnet knöt för första gången Finlands namn till hjältedåd för trosfriheten vilka allt fortfarande är kända i världshistorien.²¹

Tidningen avvisade tanken på ett monument över konungen eftersom denne inte gjort något särskilt för Finland, utan tvärtom kramat ut landets krafter för främmande målsättningar. Statyerna över Per Brahe visade att Finlands folk nog förstått att visa sin uppskattning för den man från storhetstiden som genom sin verksamhet gjort sig förtjänt därav. Det var heller inte något att förvåna sig över att hakkapeliterna i folkets medvetande tagit sin befälhavares plats, det var,

²⁰ När protokollet justerades lät prof. Cederberg anteckna i protokollet att han inte varit närvarande då beslutet i monumentfrågan fattades, HY prot. 8.4.1932, HUB. Klämnen i US 7.2.1932. Konflikten bidrog att att Waris avgick följande höst efter bara ett år som ordförande, han efterträddes av hakkapelitforskaren Arvi Korhonen, *Jutikkala*, s. 407.

²¹ 'Ruotsin mahtavuudenajan muistot ja niiden vaaliminen Suomessa', *Ylioppilaslehti* 6.2.1932.

som *Ylioppilaslehti* två gånger upprepade, uttryck för en allmän företeelse: individerna dör, folken lever. Stormaktstidens minne borde användas på ett samlande, inte splittrande sätt. Tidningens åsikt om vad som var samlande framgick av att den avfärdade tanken på en jubileumspublikation med motiveringen att det inte fanns tillräckligt tid för att få fram ny kunskap och att publikationen av nödtvång skulle bli tvåspråkig, alltså splittrande. I stället stödde man förslaget om att allmogens besvär 1616 skulle utges på finska, de gav en trogen bild av stormaktstiden.

I samma nummer var kåsören "Onkimies" mera explicit. Trots att det ännu inte fanns någon staty över Kivi, vår förste författare, ville de svenska historikerna resa en staty över en svensk kung. Avsikten var klar, man ville betona samhörigheten med "moderlandet" och reta finnarna:

"Östsvenskareille" on pystytettävä "pysti", jonka juureen kaikenkarvaiset "Brageseurat" ja "samlingit" y.m. separatistiset järjestöt voivat sini- ja punakeltaiset nauhansa laskea. Joka on lukenut menneinä vuosina "svenska dagenina" esitettyjä puheita tietää kyllä, mihin "henkeen" siellä tullaan esiintymään. Hakkapelit, työn suorittajat saavat tietysti unohtua.²²

Kåsören slutade med ett hot, ifall projektet förverkligades var det bäst att ta ut olyckfallsförsäkring på konungen. I samma anda skrev något senare äktfinska förbundets *Aitosuomalainen* att den andra sidan av hjältekonungens insats var att de övre skikten i Finland i allt högre grad förslavades under ett främmande språk och en främmande nationalitet. Den del av folket som var knuten till denna nationalitet ville se stora minnen där Sverige såg dem. För en finne var en staty över en svensk kung på en offentlig plats i Finland lika obegriplig som en rysk tsars byst i universitetet.²³

Det var synbarligen dessa synpunkter som fick den svenskspråkiga kollegan *Studentbladet* att svara med ett förslag rörande nyordning

²² Övers: "Man vill resa en "byst" för "östsvenskarna", där alla slags "Brageföreningar" och "samlingar" m.fl. separatistiska organisationer kan lägga ned sina blå- och rödgula band. Den som har läst de tal som under tidigare år hållits på "svenska dagen" vet nog i vilken "anda" man där kommer att uppträda. Hakkapeliterna, de som gjorde arbetet kommer naturligtvis att glömmas bort."

²³ *Aitosuomalainen* 12.2.1932.

av stadens statyförhållanden. Alexander I i universitets solennitetssal kunde lämpligen ersättas av Lalli med biskopsmössa på huvudet, Alexander II på Senatstorget av Sprengtporten omgiven av fyra ilsket gläfsande hundar, "inte svenska hundar, utan egna hundar av Porrassalmi-ras". Det var något onationellt över Havis Amanda och sjölejonerna som lämpligen kunde ersättas med en staty symboliserande det finska lantbruket, t.ex. bonden Paavo vridande sig mellan fyra björnar. De Skeppsbrutna på Observatoriebacken borde inte få skylta med sin nöd inför havet och hela världen, utan kunde ersättas av en plastisk grupp bildad av bankdirektörerna Kallio och Ryti eftersom det var en plats "där åtminstone marken står högt".²⁴

Historiska föreningens skrivelse fick inte heller något entusiastiskt mottagande i Finska Historiska Samfundet. Man konstaterade att planer för jubileet funnits också på andra håll och gav styrelsen i uppdrag att bereda ärendet. Preses Kaarlo Blomstedt ville dock till protokollet anföra att skrivelsen visade en betydande okunskap om att samfundet hade högtidlighållit tidigare jubileer med festföredrag av Kustavi Grotenfelt 1916 om ständermötet 1616 och Väinö Voionmaa 1917 om Stolbovafreden ur historisk-geografisk synvinkel. Båda yttrade sig mycket aktningsfullt om konungen och Grotenfelt konstaterade att av Finlands härskare hade endast Gustav II Adolf och de två första Alexandrarna själva mött Finlands ständer. Det var ingen tillfällighet att dessa monarker inverkat mest på landets utveckling och satt de djupaste spåren i folkets minne. Grotenfelt avslutade sitt festtal med förhoppningen att man snart skulle rätta till bristen att Helsingfors inte hade någon gata, park eller publik plats uppkallad efter konungen.²⁵

Samfundet förhöll sig i princip positivt till jubileet, men beslöt hösten 1931 att uppskjuta sitt slutliga beslut tills man av Historiska föreningen fått upplysningar om vilka andra samfund som tillfrågats för att kunna avgöra på hur bred bas företaget var avsett att vila —

²⁴ *Studentbladet* 13.2.1932.

²⁵ FHS prot. 17.1. o. 22.1.1916, *HArk* 26 (1916), s. 35, 38–39 och 26.2.1917, *HArk* 27 (1918), s. 46. Kustavi Grotenfelt, 'Helsingin maapäivät vuonna 1616', *HArk* 26:1 (1916) och Väinö Voionmaa, 'Stolbovan rauha historiallismaantieteellisesti kanalta', *HArk* 27:7 (1918).

synbarligen var man rädd för att bli ensam med idel svenska sammanslutningar och utnyttjas för svensknationella ändamål. Samfundet slog ytterligare fast att eventuella festligheter, monument eller andra sätt att föreviga Gustav Adolfs minne skulle ske så att de i så hög grad som möjligt avspeglade den uppfattning om tiden som nåtts genom forskning ur det finska folkets egen synvinkel. Samfundet utsåg slutligen prof. Gabriel Rein (suppleant K.R. Melander) till sin representant, men begärde flera gånger kompletterande uppgifter om planerna samt beslöt att påskynda sina egna planer att ge ut allmogens besvär 1616.²⁶

I de andra samfund som Historiska föreningen vänt sig till blev mottagandet mindre dramatiskt. Svenska litteratursällskapet utsåg omedelbart Eirik Hornborg till representant i kommittén (suppleant C.A. Nordman). Historiska Samfundet i Åbo meddelade att det hyste stort intresse för initiativet och utsåg professor P.O. von Törne till sin representant. Finska kyrkohistoriska Samfundet utsåg sin preses biskop Jaakko Gummerus (suppleant A. Maliniemi). Historiska föreningen själv utsåg Lesch till sin representant med Anthoni som suppleant.²⁷

Referaten av de två historiska föreningarnas diskussion - och snart även den publicerade klämman från Yhdistys möte - gav genklang i pressen också utöver de mer eller mindre studentikosa ställningstagandena i studenttidningarna. Den åttioårige R.A. Wrede reagerade redan före publiceringen av klämman genom en insändare i *Hufvudstadsbladet* på Runebergsdagen. Han var bekymrad över den negativism som framkommit i avböjandet av förslaget om en staty över "hjälten och välgöraren".

²⁶ FHS prot. 26.5., 28.9., 26.10.1931 o. 29.2.1932, *HArk* 41 (1934), s. 62-65, 70, 75, 103. Styr. prot. 11.5, 10.9. o. 28.9.1931, 26.10, 22.1., 25.1., 26.2.1932, RA. Samfundet och föreningen hade några år senare svårt att komma överens om hur man skulle begå riksdagsjubileet 1935, Engman, 'Historiska föreningen', s. 437. *Vuoden 1616 valitusluettelot* utkom 1936 i diplomatarisk utgåva, men med titelblad, inledning och register enbart på finska.

²⁷ Historiska Samfundet i Åbo, prot. 14.9 o. 16.10.1931, 28.1. o. 13.5.1932, ÅAB. SLS:s styrelseprot. 16.5. o. 17.12.1931, *FoU* NF 8 (1932), SSLF 228, s. 22-24, 44. FKHS, prot. 8.2.1932, *FKHSÅ* 22 (1932), s. 277. HF prot. 30.10. o. 20.11.1931, SLSA.

Av Finlands historiska minnen var minnet av Gustav II Adolf förvisso ett av de största och dyrbaraste, men betydelsen var inte begränsad till Sverige och Finland. Gustav II Adolf hade "för detta land gjort mer än kanske någon annan av dess framfarna monarker." I jämförelse med vad man visste om festförberedelserna i andra länder var den planerade stoden över Stolbovafreden och bysten i Riddarhuset steg i rätt riktning, men inte tillräckliga: "Det är dock Gustav Adolfs person, som förtjänar att oförbehållsamt och så värdigt som möjligt hyllas, och det av hela vårt folk."

Wrede oroade sig även för bristen på historiskt sinne, rent av direkt fientlighet, hos den yngre generationen mot landets historiska minnen (Alexandersstatyerna) och tendensen i det offentliga livet att avsöndra Finland från "det samband med den skandinaviska Norden, vilket dock utgör förutsättningen för landets framtid såsom västerländsk kulturstat". Wrede menade att det som skrevs i motsatt riktning på svenska inte nådde en bred finsk publik eller blev utan verkan varför han avslutade sin artikel med en vädjan:

Men för de finskspråkiga historikerna, vilka ju måste inse betydelsen av ett nära samband mellan Finland och de skandinaviska landen, föreligger den viktiga uppgiften att i detta avseende upplysa och vägleda den finska befolkningen. Det är till dem jag vädjar även i fråga om årets stora minne; ty på dem är det som ansvaret främst faller, om detta minne icke på denna sida om Bottenhavet såsom sig bör högtidlighålles.

Följande dag tog *Ylioppilaslehti* ställning och två dagar senare offentliggjordes Yhdistys' resolution som visade att de yngre finskspråkiga historikerna hade helt andra planer. Frågan hade nu fått en sådan dignitet att *Uusi Suomi* i sin tur föranstaltade en enkät bland bemärkta historiker för att utröna deras inställning till förslaget om ett hakkapelitmonument.²⁸

Samtliga tillfrågade tänkte sig tydligen snarare ett symboliskt monument än en framställande staty, men var tveksamma med tanke på det svåra ekonomiska läget. Dr O.W. Louhivuori ansåg att idén var god, men att hela företaget borde uppskjutas. Både professor Cederberg och dr Aarno Maliniemi utgick från att monumentet kunde förverkligas i form av en hög granitstod med "Hakkaa päälle" i guld-

²⁸ US 9.2.1932.

bokstäver. Stadsdirektör Tulenheimo kommenterade t.o.m. tanken att den skulle resas framför presidentens slott med att det var för tidigt att yttra sig om platsen. Maliniemi yttrade för säkerhets skull att finländarna alltid skulle komma att djupt hedra Gustav Adolf som en stor personlighet och statsman, men landets första ryttarstaty kunde inte resas över en svensk konung, den tillkom en finländsk kavallerigeneral, det självständiga Finlands riksföreståndare.

Cederberg betonade kraftigt den gemensamma rikshistorien, han ansåg att Finland borde delta i firandet av 300-årsminnet av Gustav Adolfs död. Det var en minnesdag i hela den protestantiska världen och borde firas speciellt i Sverige och Finland, "vilkas förenade trupper kämpade under en *gemensam kungs* ledning... Vi har hedrat och vill hedra våra historiska minnen". Finland borde också minnas sin insats:

Vi bör på tal om gemensamma stora minnen speciellt visa vår aktning för de *finnar*, finsk- eller svenskspråkiga, som kämpade i den store konungens trupper och som första gången bar Finlands flagga och Finlands namn över den civiliserade världen. Enligt min mening är det Finlands folks sak att vid den stora minnesfesten resa ett minnesmärke till sina *egna söners* minne.

Dr Maliniemi ansåg likaså att monumentet väl kunde hedra de finnar som segerrikt kämpade för protestantismen och fört den finska krigarberömmelsen långt in i Europa. På ett i allmänhet ovanligt sätt medgav han att hakkapeliterna inte alltid var Guds bästa barn och troshjältar, men "för det finska folket representerar de i alla fall vår mest lysande militära berömmelse":

Den planerade "hakkaa päälle"-stenen visar samtidigt framåt. I dessa ord avspeglas den finska sisuns kategoriska imperativ: kravet att utan fruktan göra sin plikt med vapen i hand och i fredens värv.

Cederberg och Maliniemi var redo fira Gustav Adolf och för ett symboliskt hakkapelitmonument, men tog distans till de ungas populism. Denna fick emellertid en verklig tillrättavisning av den sjuttio-åtta-åriga J.R. Danielson-Kalmari i en intervju i *Hakkapeliitta* i mitten av februari.²⁹ Det framgår inte vem som tagit initiativet till inter-

²⁹ 'Kuningas ja kansa', *Hakkapeliitta* 16.2.1932.

Hakkapeliütta illustrerade intervjun med Danielson-Kalmari med Alpo Sailos hakkapelitstaty

vjun, men forum var väl valt för statsrådets budskap och inte bara med tanke på tidskriftens namn. Danielson-Kalmari underströk att han gärna utlade sina tankar för skyddskårerna eftersom de stod för helheten och landets trygghet i nödens stund.

Också Danielson-Kalmari var tveksam med tanke på depressionen eftersom det var önskvärt att så många medborgare som möjligt deltog i en insamling för ett större monument; eventuellt kunde man nu fatta ett principbeslut som kunde förverkligas senare. I fråga om monumentets innehåll var han kategorisk:

Tanken, att man skulle resa ett monument enbart över de lägre soldaterna, varemot ledaren och ledarna helt skulle åsidosättas, är av det slaget, att jag med förstämning måste säga att jag däri ser en mycket ledsam företeelse, nämligen att man inte tillmäter historiens verklighet tillräcklig betydelse, utan försöker avgöra också frågor av detta slag utgående från de vid olika tidpunkter rådande konfliktfrågorna och de känslor de ger upphov till.

Statsrådet meddelade att han inte alls förstod eller kunde godkänna om man från ett minnesmärke över deltagandet i 30-åriga kriget utlämnade den man som höjt de finska trupperna till en sådan nivå att de förmådde besegra en armé som ditills betraktats som Europas starkaste. För att monumentet inte skulle bli en parodi på verkligheten borde Gustav II Adolf vara centralfigur, men kunde omges av

hakkapeliter och andra gestalter, t.ex. konungens närmaste man i krigsledningen, finnen Gustav Horn. Statsrådets budskap var klart, utan Gustav Adolf hade soldaterna stannat hemma och aldrig blivit hakkapeliter och skänkt Finlands folk äran att en gång på ett avgörande sätt ha tagit del i den stora europeiska kampen för folkens och trons frihet. Man borde heller inte glömma den oerhörda tjänst konungen gjort landet genom att ansluta Karelen fram till den nuvarande gränsen till Finland. Om man dessutom beaktade hans förvaltningsreformer fanns det ingen annan svensk härskare som det finska folket kunde ge ett likadant erkännande. Påståendet att konungen var främmande för det finska folket svepte Danielson-Kalmari åt sidan:

On totta, että hänen suomenkielentaitonsa rajoittui hyvin vähiin, jos siitä lainkaan käy puhuminen. Mutta mitä se seikka merkitsee sen tosiasian rinnalla, että silloisen Suomen kansan silmissä koko valtakunta oli yhteinen. Koko Ruotsin valtakuntaa pidettiin isänmaana, jos kohta Suomi oli varsinainen kotimaa. Suomalaiset siirtyivät mielellään palvelemaan valtakunnan keskusmaassa ja tunsivat siellä olevan omassa isänmaassaan. Onko siis oikein, että näin jälkeinpäin, aivan toisissa oloissa, mennään julistamaan, että Kustaa Adolf oli vieras Suomen kansalle? Sitä hän ei ollut. Sitäpaitsi Suomen kansa jakaantui silloin niinkuin nytkin kielellisesti kahteen osaan, suomenkieliseen enemmistöön ja ruotsinkieliseen vähemmistöön. Emme voi sulkea pois tätä vähemmistöä kansan keskuudesta, emme historiassa emmekä nykyoloissa. Kustaa Adolf kuului kielensä puolesta tähän Suomen kansan vähemmistöön, mutta samoin kuin tämä vähemmistö hän on Suomen kansan ja historian oma.³⁰

Danielson-Kalmari kritiserade ytterligare den moderna strävan att skilja finsk- och svenskspråkiga från varandra på ett sätt som endast

³⁰ Övers: "Det är sant, att hans kunskaper i finska var mycket ringa, om man alls kan tala om sådana. Men vad betyder det jämfört med det faktum, att riket i det dåtida finska folkets ögon var gemensamt. Hela det svenska riket betraktades som fosterland, även om Finland var det egentliga hemlandet. Finnarna tog gärna tjänst i rikets centralland och kände sig där vara i sitt eget fosterland. Är det alltså riktigt, att så här i efterhand i alldeles annorlunda förhållanden, förkunna att Gustav Adolf var främmande för Finlands folk? Det var han inte. Dessutom var Finlands folk då som nu språkligt uppdelat i två delar, en finskspråkig majoritet och en svenskspråkig minoritet. Vi kan inte utestänga denna minoritet ur folkets krets, inte i historien och inte i dagens förhållanden. I fråga om språk tillhörde Gustav Adolf denna minoritet av Finlands folk, men på samma sätt som denna minoritet tillhör han det finska folket och den finska historien."

erkände de förra rätten att representera folket; detta innebar att man glömde den tanke som visserligen först efter århundraden slagit igenom, nämligen tanken om det finska folkets enhet. Trots språkliga olikheter bildade det finska folket i allt väsentligt ett och samma folk. Den som ville skilja dess två inslag åt, borde vara konsekvent och inte räkna Runeberg, Snellman och Topelius till det finska folket, trots att de representerat helhetens idé; de borde i så fall betraktas endast som den svenska minoritetens stormän.

Svenska Pressen betecknade Danielson-Kalmaris uttalande som "mycket märkligt". Det hörde till de yttranden med vilka denne under sina sista levnadsår avvisade äktfinskheten och bestred att de som ville förjaga svenskan verkade i Snellmans anda.³¹ I sak fick han stöd av flera svenska tidningar, även om betoningarna var något annorlunda. *Åbo Underrättelser* ansåg att motståndet var vad man kunnat vänta sig, ett monument över "vår störste konung" skulle bara ses som uttryck för det "förtryck" denne utövat. "Den verkligt bildade finska allmänheten" hyste inte sådana känslor, men man måste vänta till den dag "då Finlands finska folk vunnit den säkra position, att det icke vidare betraktar ett erkännande av ett historiskt faktum som ett bevis på svaghet." Ett hakkapelitmonument vore åter "ett ganska besynnerligt sätt att fira Gustaf II Adolfs minne, att uppresa ett monument åt andra under uttryckligt förbehåll, att detsamma icke var ägnat honom." Varje hakkapelit skulle ha betraktat ett monument utan konungen som en förolämpning. *Jakobstads Tidning* ansåg att utan äktfinskheten hade monumentet kunnat resas i samma enighet som statyerna över Per Brahe och Tyrgils Knutsson. Nu hade det gått som då man i Vasa försökte resa en minnesstod över hovrättens grundare Gustav III; äktfinnarna hade stämplat båda konungarna som "främlingar".³²

³¹ Jfr t.ex. polemiken i *Aitosuomalainen* 10.2.1933 som citerade Danielson-Kalmari vid lantdagen 1908 då han med hänvisning till Snellman krävt ett finskt universitet.

³² *SvPr* 22.2.1932. *ÅU* 11.2.1932, även *Hangö* 16.2.1932. *Jakobstads Tidning* 12.3.1932, tidningen förundrade sig över att magister Jutikkala lät invälja sig i festkommittén, men tröstade sig med att det ännu fanns veteraner som Danielson-Kalmari som kunde visa brushuvudena deras plats.

Historiska föreningen tog ställning i samma anda i februari:

Föreningen anser, att, om det inom kommittén framkomna förslaget till ett minnesmärke över hakkapeliterna har sin grund i en inom vissa kretsar rådande uppfattning, att Gustaf II Adolf ej vore förtjänt av ett minnesmärke, densamma ej har något samband med den av Historiska föreningen väckta frågan. Men om hakkapelitmonumentet får en utformning, som låter även högste krigsherren och icke blott "den okände soldaten" framträda, kan Historiska föreningen för sin del omfatta även ett sådant förslag.³³

Föreningen ansåg emellertid att ett sådant minnesmärke skulle få karaktären av ett nationalmonument och förorsaka ekonomiska uppoffringar som inte syntes överensstämma med den dyrtid under vilken minnet skulle begås. Då tiden dessutom föreföll för knapp för genomförandet av ett så omfattande projekt såg sig föreningen tvungen vidhålla sitt förslag. Finska Historiska Samfundet fattade ett likartat beslut; man ansåg att minnesstoden i Gammelstaden borde bli så anspråkslös att någon allmän penninginsamling inte behövdes, men att man dessutom borde försöka få tillstånd "en staty som skildrar hakkapeliternas stordåd och finnarnas seghet och styrka i krigiska och fredliga värv och där samtidigt Gustav Adolfs och finnarnas anförare Stålhandskes och Gustav Horns minne förevigas" – ett monument i Suolahtis och Danielson-Kalmaris anda. När samfundet och föreningen från olika håll mötts på halva vägen kring en enkel stod och ett eventuellt framtida monument med både konung och hakkapeliter kunde jubileumskommittén gå vidare med planerna på stoden och en tvåspråkig fest.³⁴

I Historiallinen Yhdistys rapporterade Jutikkala som närvarit i kommittén att där fanns sympati för hakkapelitmonumentet, men att kommittén inte skulle komma att driva saken. Härvid föreslog magister Tuominen, understödd av Jutikkala, att Yhdistys skulle tillsätta en egen kommitté för att driva förslaget. Tuominen blev ordförande med Nurmio, Osmonsalo och Renvall som medlemmar. När föreningen tog upp frågan på nytt hösten 1932, hade den emellertid fått en annan vändning. Man hade fått en skrivelse om jubileet från Aito-

³³ HF styr. prot. 17.2.1932 och prot. 25.2.1932, SLSA.

³⁴ HF prot. 18.3.1932, SLSA. FHS prot. 29.2.1932, *HArk* 41 (1934), s. 102–103.

suomalaisten Liitto; förbundets klubb i Helsingfors hade redan föregående år ordnat en äktfinsk motfest på Gustav Adolfsdagen och förbundet ville nu fästa uppmärksamhet vid risken att de kommande festligheterna liksom tidigare år skulle gå i svenskhetstideologins tecken. För det finska Finland var det av största vikt, att man nu betonade de finska truppersnas betydelse. Förbundet inbjöd därför olika kulturorganisationer till ett möte i början av oktober.³⁵

Yhdistys beslöt att sända Tuominen, men förbehöll sig beslutanderätt i frågan. På förslag av Nurmio fick Tuominen i uppdrag att framföra Yhdistys förslag om en hakkapelitminnesmärke. Historiska Samfundet beslöt däremot att eftersom samfundet redan var representerat i den kommitté som tillsatts av de vetenskapliga samfunden skulle det inte sända någon representant, vilket innebar att man avvisade äktfinnarnas och de ungas planer.³⁶

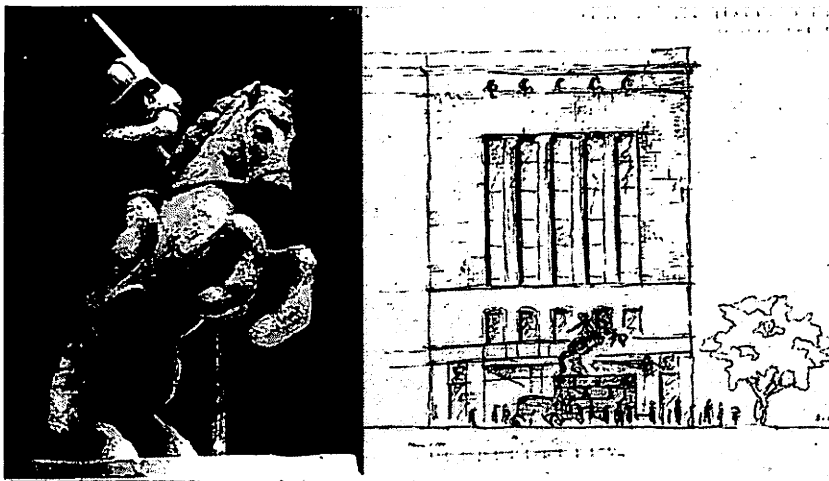
Kommittén för anordnandet av en minnesfest och ett monument över hakkapeliterna hade i november konstituerat sig och avsåg att ansöka om medel för att resa ett hakkapelitmonument på Skillnaden och anordna en stor insamling. Vidare föreslog man en särskild monumentkommitté. Denna tillsattes i början på december med äktfinska förbundets ordförande Taavetti Laitinen som ordförande. Kommittén föreslog att en särskild registrerad förening, "Hakkapeliittapatsasyhdistys", skulle grundas för att stöda strävandena att ära hakkapeliterna och särskilt åstadkomma ett minnesmärke i Helsingfors.³⁷

Minnesmärkesfrågan avancerade härefter så att Aitosuomalaisten Liitto ansökte om medel för hakkapelitmonumentet av staden, som dock lämnade ansökningen utan avseende. AKS tog upp saken på nytt hösten 1933; man hade utarbetat en skrivelse som man ville att finsknationella organisationer skulle skriva under. Aktionen ledde

³⁵ Aitosuomalaisten Liitto t. HY 10.9.1932, som bilaga t. prot. 30.9.1932, prot. 8.4.1932, HUB. Festen 1931, se *Aitosuomalainen* 13.11.1931.

³⁶ HY prot. 30.9.1932, HUB. FHS prot. 26.9.1932, *HArk* 41 (1934), s. 116. FHS var synbarligen osäkert om hur man skulle förhålla sig, styrelseprotokollet 26.9.1932, RA, upptar en anteckning att prof. Melander (med Rein som suppleant) skulle representera samfundet vid mötet, men detta har strukits över.

³⁷ Hakkapeliittatoimikunta t. HY 21.11.1932, bil. t. prot. 23.11.1932. Hakkapeliittapatsastoimikunta t. HY 7.12.1932 med stadgeförslag, bil. t. prot. 26.1.1933, HUB.

Mauno Oittinens förslag till hakkapelitstata samt placeringsförslag för Skillnaden av arkitekt P.E. Blomstedt som bilaga till ansökning till Helsingfors stad (stadsstyrelsens ankomna handlingar Ea 3, Helsingfors stadsarkiv). När de finsknationella organisationernas försök att få till stånd en hakkapelitstata misslyckats vände sig bildhuggaren själv till staden med en ansökan att statyn skulle placeras på en tre meter hög sockel i Skillnadsbacken. Ansökningen åtföljdes av ett utlåtande av konsthistorikern L. Wernervirta som ansåg att förslaget skulle berika stadsbilden och väl lämpa sig som landets första ryttarstata. Ett av Blomstedts alternativa placeringsförslag var Senatsorget därifrån Alexandersstatyn kunde flyttas t.ex. till Riddarhusparken.

inte till resultat, utan det enda hakkapelitmonumentet förblev den stod som på initiativ av Jalmari Finne och Esko Aaltonen avtäcktes i Tammela i oktober 1932; den upptog namnen på de 24 hakkapeliter från socknen som ryckte ut i trettioåriga kriget 1630.³⁸

De vetenskapliga samfundens kommitté vände sig i juni 1932 till staden med en skrivelse där man inledde med att konstatera hur Gustav Adolfsminnet skulle komma att firas i länderna söder och öster om Östersjön, ”i uppslutningen kring detta minne får Finlands folk, som

³⁸ AKS t. HY 18.11.1933, bil. t. prot. 7.12.1933, HUB. Ansökningarna med bilagor i stadsstyrelsens ankomna brev Ea 3, HStA; de avfördes 1938. *Aitosuomalainen* 24.3.1933 o. 1.12.1933. Y.S. Koskimies, 'Jalmari Finne kotiseutumiehenä', *Jalmari Finne. Työn ja mielikuvituksen mies*, Hämeenmaa 14, Hämeenlinna 1974, s. 241–242. Stoden i Tammela avbildad i *Hakkapeliitta* 11.10.1932.

så aktivt medverkat till Gustav Adolfs segrar, icke saknas." Man påpekade att konungens gärning varit av den största betydelse för gestaltningen av folkets öden:

Sedd ur vårt folks synpunkt innebar protestantismens seger ute i Europa ökad trygghet för en demokratisk världsåskådning, för en samhällsuppfattning, som möjliggjort tillvaratagande av folkspråk och nationell egenart. Och Gustav Adolf gav vårt land den östgräns, som efter skiftande öden åter utgör den västerländska samhällsordningens gränslinje i nordost. I dubbel måtto har han sålunda skapat förutsättningar för Finlands folk av i dag.³⁹

Kommitténs förslag motsvarade i stort sett Historiska föreningens ursprungliga förslag och godkändes av staden fränsett förslaget att Gammelstadsvägen skulle få namn efter konungen. Däremot fick parken namn efter honom. Finansieringen ordnades genom att staden stod för 12 000 mk, en insamling inbringade 10 000 mk och samfundet, d.v.s. Historiska föreningen, Svenska litteratursällskapet, Finska Historiska Samfundet, Finska Kyrkohistoriska Samfundet och Historian Ystävain Liitto samt Finlands Svenska Skolungdomsförbund och en del andra organisationer stod för resten. Historiallinen Yhdistys beslöt för sin del att i stället bevilja ett räntefritt lån till den kommitté som anordnade hakkapelitfesten på Gamla Studenthuset.⁴⁰

Efter långa förberedelser kom den stora dagen. Det råder ingen tvekan om att den uppmärksammades. Tidningarna rapporterade att festerna och paraderna lockade stor publik och många åskådare. Likaså tog en mängd tidningar och tidskrifter ställning till jubileet i form av ledare, artiklar och kåserier. Tillsammans med de tal som hölls ger detta material underlag för en bedömning av hur jubileet uppfattades. Den föregående diskussionen hade varit så intensiv att man kan utgå från att talare och skribenter valde sina ord. Det fanns vissa gemensamma drag såsom att de flesta som yttrade sig accepterade konungens personliga storhet, liksom även att hans ingripande i Tyskland motiverades av såväl realpolitiska som religiösa skäl, de flesta

³⁹ Kommittén (undertecknat av Lesch och statsarkeologen Juhani Rinne) t. stadsfullmäktige 20.6.1932, stadsfullmäktiges prot. 7.9.1932 § 37, HStA.

⁴⁰ Helsingfors stadsstyrelse prot. 15.9.1932 §1379, HStA. HY prot. 28.10.1932. Leschs redovisning tryckt, *HArk* 41 (1934), s. 151–154.

lade huvudvikten på de förra. Religiösa betoningar förekom egentligen endast vid gudstjänsterna. I de flesta kommentarerna fästes uppmärksamhet vid konungens insatser speciellt för Finland, närmast östgränsen, Helsingfors lantdag och de interna reformerna. På andra punkter gick meningarna däremot isär och med en viss förenkling kan man urskilja fyra grundinställningar, gränserna är delvis flytande.

Den finlandssvenska inställningen. Företrädarna för denna riktning firade Svenska Dagen med en mer eller mindre lös anknytning till hjältekonungen. Svenska folkpartiet var det enda parti som direkt engagerade sig i firandet, dagen var ju partiets traditionella festdag, men dess centralstyrelse beställde ytterligare en biografi över konungen av Eirik Hornborg som såldes till partimedlemmarna till nedsatt pris. Före jubileet fanns det en opinion för att tona ned dagens betydelse som "svenskhetens samlingsdag" för att få de finskspråkiga att delta. SFP:s centralstyrelses utrop inför dagen noterade visserligen att minnet påminde om festdagens "ursprungliga betydelse", men betonade därefter dagens svenska karaktär på ett sätt som inte kunde samla finskspråkiga kring jubileet. Svenskarnas statsbyggarförmåga framhävdes och konungen betecknades som "den yppersta representanten för det yppersta svensk stam och svensk anda frambragt".⁴¹

Vid folkpartiets fester var "Modersmålets sång" minst lika viktig som "Vår Gud är oss en väldig borg" och "Finska rytteriets marsch", eftersom man betonade det finlandssvenska och finlandssvenskarna som folkgrupp. Denna lillsvenska uppfattning såg åter det finlandssvenska i samband med eller ibland som en fortsättning på hjältekonungens gärning. I denna anda talade Kurt Antell vid Svenska folkpartiets huvudfest i Helsingfors. Han ansåg att det var skäl att se Finlands historia i Gustav Adolfs anda, att förtrösta inför hotet mot den svenska kulturens bestånd i Finland. Han såg Finland, likaväl som Sverige, som en skapelse av konungens statskonst, som med rätta måste kallas svensk och såg en manande parallell:

⁴¹ Centralstyrelsens prot. 7.3. o. 7.4.1932, Svenska Centralarkivet, Helsingfors. Eirik Hornborg, *Gustav II Adolf. En minnesskrift*, Helsingfors 1932. Nyland 1.10.1932, *Hbl* 15.10.1932.

Det må icke anses förmätet, om vi svenskar i Finland, på Gustaf Adolfs dödsdag vilja taga av varandra ett löfte "att här hemma i landet hålla med all makt och enighet sakerna upprätt" och, så vitt det i vår förmåga står, söka fullfölja hans verk till vårt fader-neslands båtnad och det svenska namnets ära.⁴²

På samma sätt talade mag. Gunnar Stadius vid Svenska föreningens i Åggelby fest i Svenska samskolan "påminnande om att svenskar den kvällen samlades överallt i världen för att hylla minnet av den mest helgjutna manliga personlighet, betonade den svenska stammens trängtan till hjältedyrkan, behovet av hövdingar att följa på ärofulla tåg". Ibland var anknytning till konungen mycket lös. Vid Svenska klubbens årsfest hölls festtalet av riksdagsman Erik von Frenckell som "med anslutning till dagens 300-årsminne framhöll de viktiga uppgifter den svenska folkstammen i Finland har sig anförtrott". Vid nykterhetslogen Balders fest gav åter stud. Torsten Steinby i sitt festföredrag "en allmän översikt över svenskfolkets ställning i Finland genom tiderna".⁴³ För den lillsvenska inställningen besvarades frågan om konung eller folk med att framhäva ett finlandssvenskt folk, separat från det finska.

Inom den svenska inställningen fanns också storsvenska drag som framhävde samhörigheten med Sverige, vid festerna bl.a. genom båda ländernas flaggor och nationalsånger. Arbetets Vänner i Tölö anordnade tillsammans med Svensk samling, Ingågillet och Pernågillet en fest där musikprogrammet bestod av bl.a. "Vår Gud är oss en väldig borg", "Modersmålets sång" och "Du gamla, du fria". Tidningsreferatet innehåller inget omnämnande av "Vårt land", men nog att Svensk samling avsänt telegram till Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet och dess grundare Vilhelm Lundström i Göteborg och fått ett svarstelegram: "Stort och manande minne knyter vid dagens högtid alla svenska hjärtan trofast samman."

Några tidningar betonade nordisk samhörighet och orientering samt att minnet enade den germanska delen av Europa eller att konungen var "en av de största personligheter, som framträtt inom det nordiska, ja låt oss säga det germanska kulturområdet". På denna bas

⁴² Kurt Antell, 'Tal på Svenska dagen den 6 november', *Nyland* 8.11.1932. Även *SvPr*, *ÖN*, *Tammerfors Aftonblad* 5.11.1932.

⁴³ Referat i *Hbl* 7.11.1932.

såg *Hufvudstadsbladet* en direkt västerländsk kontinuitet från 1600-talet över senare mindre betydelselösa perioder:

Ty då han år 1617 satte nya råstenaar för Finlands östgräns gjorde han en insats av utslagsgivande betydelse i gestaltningen av nordens historia, ity att han då drog upp gränserna för det rike, som trehundra år senare skulle få politisk självständighet, för att efter en rysk parentes åter ostört kunna orientera sig efter de västerländska ideal, för vilka den konung vi idag hylla mer än någon annan skapat aktning och respekt.⁴⁴

Ett likartat avståndstagande från det ryska innebar den krans som de svenska studenterna nedlade i Stockholm med texten "Till minnet av Finlands största monark".⁴⁵ Ställningstagandet i fråga om konung eller folk utföll definitivt för konungen som var det centrala och följdes av ett enigt folk.

Den rikshistoriska inställningen tog fasta på rikshelheten, på Finlands invånares gemensamma insats i rikets historia och andel i dess ädlaste minnen; det kanske värtaligaste ställningstagandet i denna riktning var Danielson-Kalmaris i början av året. Man framhävde även, i likhet med Estlander och Mechelin 1894 och jubileumskommittén, att konungen lagt grunden för rättsstatens idé och för Finlands samhällskick. Protestantismens räddning innebar även en seger för demokratiska värden, konungen "räddade den nordeuropeiska, fria och demokratiska kulturformen", som Hornborg uttryckte saken i sin biografi.⁴⁶ Vidare tog man fasta på konungens insats för östgränsen och försvaret i allmänhet, i några fall t.o.m. med en parallell till Mannerheim. Stolbova-fredens gräns tedde sig på 1930-talet så självklar att t.ex. Hornborg, som i sin bok ägnade mycket utrymme åt östproblematiken, menade att Finland då fått "sitt område färdigt" och östgränsproblemet "i viss mening löst".⁴⁷

⁴⁴ *Hbl* o. *Nyland* 6.11.1932. *Vbl* 5.11.1932. Uttrycket präglades av Bernhard Estlander, 'Den ryska parentesen i Finlands historia', *Nordisk Tidskrift* 1926, s. 53-75.

⁴⁵ *Dagens Nyheter* 7.11.1932. Uppvaktningsarna från Finland klarade sig bättre än de svenska nazister i uniform som förvägrades uppvakta vid konungens grav med en krans med texten "Till den svenske ledaren. Stockholms nationalsocialister".

⁴⁶ Hornborg, *Gustav II Adolf*, s. 131. *ÅU*, *Aamulehti*, *HeSa* och *TS* 6.11.1932.

⁴⁷ T.ex. *Satakunnan Kansa*, *Aamulehti* och *UA* 6.11.1932. *SvPr*, *ÖN*, *VN* o. *Vbl* 5.11.1932. Hornborg, *Gustav II Adolf*, s. 58, 60.

Dessa synpunkter motiverade även *Uusi Suomi* att i mitten av oktober kräva att Finland skulle låta sig representeras på hög nivå vid Lützenfestligheterna. Finland hade fått en inbjudan redan i februari 1932, men ursprungligen hade man tänkt sig att landet förutom av sändebudet, socialdemokraten Väinö Vuolijoki, skulle representeras av två prästmän och två majorer från de förband som närmast uppbar traditionerna från de finska trupperna vid Lützen. Den finländska representationen skulle ha varit betydligt anspråkslösare än Sveriges delegation som leddes av kronprinsen.⁴⁸

Uusi Suomi påpekade hur svenskarna lade stor vikt vid minnet och krävde att Finland skulle göra detsamma. Lützen hörde likaväl till Finlands historia, största delen av de deltagande finnarna ljöt samma hjältedöd som deras älskade kung. De föll för den tro som fortfarande utgjorde landets starkaste andliga stöd. Enligt tidningen hade emellertid deltagandet en vidare principiell betydelse. Finland hade allmänt skäl att framhäva sin andel i historiens gång och inte blygt stå vid sidan. Tidningen ville alltså använda jubileet för att göra Finland känt och för att visa att Finlands andel i kriget varit lika betydelsefull som Sveriges. För detta ändamål krävdes en delegation på hög nivå och tidningen hade sitt förslag klart med motiveringar:

I första hand kommer därför general Mannerheim i fråga, som Finlands representant vid trettioåriga krigets minnesfest skulle han otvivelaktigt komma att dra stor uppmärksamhet till vårt land, i synnerhet därför, att han i ett senare världshistoriskt skede, då kommunismen hotade tränga västerut, på ett avgörande sätt åstadkom att faran som hotade all frihet, också trosfriheten, stoppades vid vår östgräns.⁴⁹

Två veckor senare utsågs Mannerheim att, åtföljd av åtta höga officerare, representera presidenten och regeringen vid minnesfesten. Detta skedde så sent att festprogrammet måste tryckas om, men försvarsrådets ordförande representerade landet väl och sammanträffade med såväl president Hindenburg som höga tyska officerare. Hans slutbedömning var som en bekräftelse på *Uusi Suomis* förhoppningar,

⁴⁸ Handlingarna rörande Finland och Lützen-festligheterna i UM 66 C Tyskland, Utrikesministeriets arkiv.

⁴⁹ *US* ledare 19.10.1932. ÅU 21.10.1932. *Ylioppilaslehti* 19.11.1932 och *Suomen Heimo* 17.12.1932 ansåg att tidningen gjorde sig själv och Mannerheim till åtlöje genom sin beskäftighet.

man hade samlat folket kring stora historiska minnen och betonat Finlands insats.⁵⁰

Utrikesministeriet gjorde sitt bästa att utnyttja jubileet, pressektionen hade för den tyska pressen utarbetat en artikel som tog fasta på finländarnas militära duglighet under alla tider och särskilt i 30-åriga kriget, den svenska stormaktsställningen skulle ha varit otänkbar utan deras insats. Vidare framhövdes finnarnas ständiga förpostställning mot öst. Som ett medgivande till eventuella lokala opinioner medgavs att 30-åriga krigets soldater inte var några helgon, eftersom kriget skulle bära sig självt.⁵¹

Trots en viss konkurrensställning i förhållande till Sverige gav jubileet inte upphov till egentliga motsättningar på officiellt plan. En officersdelegation från Finland uppvaktade vid Gustav II Adolfs grav i Riddarholmskyrkan och flera finländare blev hedersdoktorer vid festpromotionen i Uppsala. Sändebudet Holma inrapporterade dock att Finland blivit nonchalant behandlat och bortglömt vid Lützenfestligheterna i Paris. Vid Gustav Adolfsfesten i New York nämnde däremot festtalaren Axel Boethius flera gånger de finska truppers insatser.⁵²

Den rikshistoriska inställningen betonade indirekt tvåspråkighet och språklig neutralitet samt konungens band med just Finland. Vid avtäckningen av stenen i Gammelstaden erinrade Lesch i enlighet med jubileumskommitténs skrivelse till staden om hur konungen i dubbel måtto skapat förutsättningar för ett oberoende Finland. Vid de vetenskapliga samfundens fest i solennitetssalen underströk Mantere liksom Lesch konungens roll som riksbyggare och konstaterade att Gustav Adolf var den enda kung som sammankallat Finlands ständer. Han hade strävat att trygga folkets välstånd som en förutsättning för sådana bedrifter som hakkapeliternas namnkunniga bragder. Mantere framhövde att firandet av segern vid Lützen var och skulle förbli en hederssak också i Finland: "Då man i Finland så högt aktar Gustav Adolfs minne vördar man samtidigt sina förfäders minne".⁵³

Flera talare och skribenter undvek helt dagens politiska stridsfrå-

⁵⁰ Mannerheims rapport t. presidenten 15.11.1932, UM 66 C Tyskland, UMA.

⁵¹ UM 19 D Tyskland, UMA.

⁵² Handlingarna i UM 66 C Tyskland, UMA. *Finska Amerikanaren* 10.11.1932.

⁵³ *Hbl* 6.11.1932.

gor och behandlade någon aspekt av konungens verk eller tidens företeelser, såsom hans insats som bildningsfrämjare, hans förvaltningsreformer, kontakter med Åbo eller prästerskapets roll i informationsverksamheten under kriget.⁵⁴ I sitt tal i Ridarhuset diskuterade Carl von Bonsdorff frågan om realpolitikens respektive religionspolitikens roll i konungens utrikespolitik. Han gjorde dock en markering genom att framhäva att framgångarna var "ett gemensamt verk av konung och folk". Det var ett uttryck för "billig pietet och erkänsla" att också framhäva den enkle mannen i ledet, "den okände soldaten, som i vår tid vunnit en till dyrkan gränsande renommé", men för den sakens skulle fick man inte glömma personlighetens, d.v.s. konungens, roll i historien.⁵⁵

Överhuvudtaget betonade de svenskspråkiga kommentarerna konungens personliga storhet och nära relation till folket. Här anknöt man till Estlanders tes femtio år tidigare om det "ideal av furstens och folkets inbördes förhållanden som företrädesvis under Gustav Adolfs tid danats hos oss." Hornborg diskuterade i sitt tal i solennitetssalen just de stora historiska personligheterna. Han kom till samma slutsats som Eric Anthoni formulerade i satsen: "Men Sveriges segrar voro dock för mycket frukten av dess störste konungs personliga genialitet." Båda betonade hans storhet och mänsklighet – Hornborg underströk att lejonet från Norden inte var något marmorlejon – men också hans förmåga att få folket med sig. Han menade att konungen alltid kunde lita på "svenske mäns trohet" och betonade riksenheten: "Till desse 'svenske män' hörde även våra fäder. Det var icke fråga om nationalitet och språk. Det var fråga om rikstillhörighet. Finnar och svenskar buro sida vid sida den börda tidens problem lade på deras skuldror."⁵⁶

⁵⁴ Gabriel Nikander, 'Gustav Adolf som bildningsfrämjare', *Hbl* 1.12.1932. Tor Therman, 'Gustav II Adolf. Statsmannen och organisatorn', *Hbl* 6.11.1932. Svante Dahlström, 'Gustav Adolf-minnet i Åbo', *ÅU* 6.11.1932. Martti Ruth, 'Miten papisto valaisi kansallemme sotatapahtumia 30-vuotisen sodan aikana', *FKHSÅ* 22 (1932), s. 207–222 (föredrag vid kyrkohistoriska samfundets möte 7.11.1932).

⁵⁵ Carl von Bonsdorff, 'På Lützendagen', *Till Gustav Adolfs minne*, s. 33.

⁵⁶ Eirik Hornborg, 'Trehundraårsminnet', *Finsk Tidskrift* 113 (1932), s. 292. Eric Anthoni, 'Den svenska stormaktens framträdande', *HTF* 1932, s. 113. Estlander, 'Gustav Adolfs minne', s. 262. *SvPr*, *Vbl*, *ÖN* o. *Tfors Aftonblad* 5.11.1932.

Hjältekonungens minne

hedras av Finlands svenska ungdom

Två hyllningar: *Hakkapeliittas* pärm med Jussi Mäntynens förslag till hakkapelitstaty samt *Svenskbygdens* pärm med den silversköld med vilken Finlands svenska ungdom, representerad av dr G.A. Donner, initiativtagaren stud. Kaj Snellman och gymnasisten Christoffer Schildt, uppvaktade vid Gustav II Adolfs grav 6.11.1932. Vid det förberedande mötet beslöts att hyllningen skulle begränsas till "enbart den egentliga finlandssvenska ungdomen" (Snellmans papper, SCA). Medlen insamlades av ett trettiotal sammanslutningar representerande kyrkans ungdom, studentkorporationer, scoutkårer, ungdomsföreningar m.m. De största bidragen kom från skolor (*Svenskbygden* 1932, s. 150–151, 1933, s. 7. *Svensk Ungdom* 1932, s. 139, 143–144).

I Jarl Galléns tolkning framhävdes likaså en stor konung i samarbete med sitt folk: "Då Finland på Lützenminnets år hyllar honom är det som en fullödlig representant för västerländsk statsbyggargärning och som hackapeliternas avhållne hjältekonung han hyllas." Katoliken Gallén ansåg att konungen inte var troshjälte, än mindre frihetens banérförande, tvärtom ledde hans insats till Europas obotliga söndring. Däremot var han en varmt kristen personlighet och "sin samtids största och på en gång mest sympatiska konung, statsman och krigare". Hans främsta insatser gällde jämvikten i Europa och för Finland var hans viktigaste insats att ge gränsen en geogra-

STUDENTBLADET

XX

Y L I O P
P I L A S
L E H T I

N° 11

20_{1 9 3 2}

Konungen eller hakkapeliterna? Både *Ylioppilaslehti* och *Studentbladet* utkom 5.11.1932 och vardera uppmärksammade jubileet på pärmen, den förra med en hakkapelitvignett och ledaren 'Hakkapeliittain päivä', den senare med hjältekonungens byst och ledaren 'Gustavus Adolfus Magnus 1632–1932'.

fiskt och nationellt mera motiverad sträckning, även om Sveriges svaghet efter de långa krigsåren tyvärr inte medgav att "frånrycka ryssen hela Karelen".⁵⁷

Flera finskspråkiga historiker betonade också enheten mellan konung och folk, men betoningarna låg på folket, särskilt det finska. Stormakten skapades och uppbars av två folk. Några tidningar betonade uttryckligen att Gustav Adolfsdagen inte fick vara, åtminstone inte enbart, svenskhetens dag, utan det fanns för hela folket gemensamma värden som borde firas, *Aamulehti* betonade att det var anakronistiskt att anlägga dagens nationalitetsperspektiv på stormaktstiden. Jaakko Gummerus menade att Gustav Adolf förkroppsligade den gamla svenska kungstanken att konung och folk var ett. Till

⁵⁷ Jarl Gallén, 'Gustavus Adolphus Magnus 1632–1932', *Studentbladet* 5.11.1932.

Tyskland förde han inga legosoldater utan ett folk i vapen bestående av två nationaliteter, finnar och svenskar som kämpade sida vid sida. I sitt föredrag i Åbo betonade Juvelius samma aspekt, kraften i den finska hakkapelitens hugg kom av att det utdelades av en fri man med hela sitt folk bakom sig. Både Juvelius och Cederberg betonade annars de tragiska följderna för Finland, bl.a. de tunga skatterna. Enligt Cederberg talade man dock alltför ofta endast om svenskarnas insats med motiveringen att Finland var en oskiljaktig del av Sverige och att man inte separat kunde tala om finnarnas andel. Finland var emellertid inte bara en provins, utan bildade en egen helhet som bl.a. hade en nationell militär. Finnarna kämpade inte i svenska förband utan intog i militärt hänseende en speciell och självständig ställning:

Nej, svenskar och finnar har kämpat sida vid sida, plikter, svårigheter och lidanden har varit gemensamma, men även det som uppnåtts, äran och hedern av segrarna. Svenskarna har inte segrat ensamma, de kan inte ensamma göra anspråk på segrans lagrar.⁵⁸

Flera organisationer undvek att ta ställning i konflikterna kring Gustav Adolfsminnet. Skyddskårsfesten i Helsingfors var tvåspråkig. *Hakkapeliitta* publicerade intervjun med Danielson-Kalmari och tryckte, liksom *Skyddskåristen*, en rad uppsatser om 30-åriga kriget och festligheterna, men utan att ta parti i de aktuella frågorna.⁵⁹ Inom skyddskårerna fanns det intresse för hakkapelitmonumentet, men man strävade att markera sin ställning ovan dagens stridsfrågor, språkkonflikter och partier.

För flera samfund som representerade den äldre generationen var det svårt att ta ställning, man omfattade en finsknationell, men icke äktfinsk historietolkning och ville i ingen händelse medverka till ett finlandssvenskt firande, men var å andra sidan inte redo att avstå från den del av rikshistorien som firandet berörde och därmed s.a.s. över-

⁵⁸ A. R. Cederberg, 'Lützenin päivänä', *HeSa* 6.11.1932. Jaakko Gummerus, 'Marraskuun kuudennen päivän sankari', *Hakkapeliitta* 1.11.1932, även tryckt i *Länsi-Suomi* 6.11.1932 o. *Uusi Aura* 7.11.1932, evt. var det samma föredrag som Gummerus höll i radion 6.11.1932. *Satakunnan Kansa* o. *Aamulehti* 6.11.1932.

⁵⁹ *Hakkapeliitta* 1931, s. 40–41, 1932, s. 406–408, 537, 1003, 1122, 1190, 1309, 1313–1319, 1324–1326, 1330, 1373–1379, 1507–1509. *Skyddskåristen* 1931, s. 182, 266–268, 335–337, 1932, s. 373–377, 393, 403.

låta rikskontinuiteten till det moderna Sverige. Men man ville inte heller acceptera den yngre generationens fascistoida politik, radikala populism och historietolkning. Detta framträder bl.a. i den mellanställning som t.ex. Gunnar Suolahti råkade i och i Finska Historiska Samfundets svårigheter att ta ställning. Detsamma gällde Finska litteratursällskapet som efter flera bordläggningar ansåg att frågan om Gustav Adolfsminnet inte ankom på sällskapet, men också avvisade deltagande i det möte som skulle förbereda hakkapelitfesten med motiveringen att "firandet av politiska minnesdagar inte hör till Sällskapets område".⁶⁰

Den äktsfinska inställningen hade ett lillfinskt inslag, d.v.s. att man fr.a. betonade en separat finsk insats och separata finska intressen: en främmande konung hade tvingat ut de undertryckta finnarna i kriget där de sedan gjort sig kända i hela Europa. Denna insats hade inte uppskattats tillräckligt och därför borde man fira enbart hakkapeliterna. Inställningen hade också ett storfinskt inslag, mest konkret uttryckt i missnöje med att Stolbova-freden lämnade stamfränder på andra sidan gränsen. Man ansåg att Sverige försummat Finlands behov och försvaret av östgränsen.

Inom denna kategori faller endast få fackhistoriker som tog ställning offentligt vid jubileet. Historiallinen Yhdistys kläm från januari publicerades emellertid, endast lätt omarbetad och signerad av Osmonsalo, i några landsortstidningar.⁶¹ Det mest auktoritativa uttalandet var Korhonens föredrag på hakkapelitfesten. Han tog fasta på de tunga bördor kriget medförde, det var därför skönmålning att påstå att ögonen tårats i Finland vid budet om konungens död. Belöningen för umbärandena kom genom en relativt tryggad östgräns, men den hade Finland själv förtjänat genom sin militära insats och inte fått som gåva. Den svenska stormakten var en konstgjord företeelse och föll på sin egen ihållighet på samma sätt som den storsvenska historieskrivningens drömmar. När svenskar och finnar med gemensamma krafter fått stormakten färdig, vände riket sina blickar söderut och glömde att fronten mot Ryssland var den viktigaste försvarsrikt-

⁶⁰ SKS prot. 3.6.1931, *Suomi* V:14 (1932), s. 20, styr.prot. 28.9., 29.9. o. 1.10.1932, SKS.

⁶¹ *Maakansa och Satakunnan Kansa* 5.11.1932.

ningen och rikets naturliga expensionsriktning. Finlands försvar försumrades, när dess öde avgjorts vid Poltava drogs sedan slutsatserna i Tilsit. Korhonen hyllade hakkapeliternas insats, men ville heller inte helt avstå från Finlands andel av stormakten:

Trots alla dess svagheter betraktar vid den av Gustav Adolf grundade stormakten som vår. Vi vet, att utan vårt folks andel kunde den inte ha uppstått och att vi också i detta har fyllt alla våra förpliktelser även om vi inte själva fick någon del i stormaktens fördelar.⁶²

De som omfattade den äktfinska inställningen var benägna att betona att trettioåriga kriget behandlats i alltför hög grad eller uteslutande ur svensk synvinkel så att den finska insatsen, som relativt sett var större, kommit i skymundan. Dessutom borde man beakta den svenska stormaktens skuggsidor och för Finland sorgliga minnen, att den begynnande storsvenskheten tog äran och nyttan av segrarna, Finlands utveckling fördröjdes, krigs- och skattebördorna var tunga, landet försvenskades och förlorade den nationella självkänsla som funnits före kriget. Utvecklingen skulle ha lett till Finlands nationella undergång ifall landet inte frigjort sig från Sverige. Därför firade finarna inte Gustav Adolf, utan de finska hakkapeliterna.⁶³

På äktfinskt håll förekom en direkt hakkapelitdyrkan såväl för desas rent militära insats som för att de gjort Finland känt i hela Europa. Ett vältaligt uttryck fick inställningen i militärhistorikern J.O. Hannulas artikel som publicerades på flera håll vid jubileet:

I 30-åriga krigets strider blev det finska rytteriet känt i Europa som en stöttrupp utan like. "Hakkapeliternas hemska tropp" var ur motståndarnas synvinkel den mest skrämmande delen av Sverige-Finlands armé. Där detta berömda stridsrop skallade, där var de strikt sammanhållna skvadronernas hugg vildare än vanligt, där vacklade de stolta kejserliga kyrassierernas led.⁶⁴

⁶² Arvi Korhonen, 'Kustaa Aadolfin sotien suomalaista arviointia', *HAik* 1932, s. 252. Om krigshistorien, jfr Tommila, s. 182–186.

⁶³ *Maakansa*, *Lüitto* o. *Suomen Heimo* 6.11.1932. *Ilkka* o. *Ylioppilaslehti* 5.11.1932. *Aitosuomalainen* 30.9.1932, 18.11.1932 och 11.11.1932 i polemik mot *Vbl* 30.10.1932 som ansett att det gjorde äktfinnarna gott att fira 300-årsminnet av Lützen.

⁶⁴ J.O. Hannula, 'Kustaa II Aadolfin suomalainen ratsuväki', *Aitosuomalainen* 4.11.1932, s. 7–8, även i *Maakansa* 6.11.1932 och *UA* 7.11.1932. Id., 'Kustaa Aadolf taistelutaidon kehittäjänä', *HAik* 1932 s. 104–118 där han positivt betonade konungens roll som organisator.

Garms (15.11.1932) kommentar till Koskenniemis tal: professorn och poeten trampar på sin kantele och svingar sina vapen medan musjiken på andra sidan gränsen belåtet ser på.

PROFESSOR KOSKENNIEMI HYLLAR GUSTAF ADOLF.

Konungen betecknades som en främling vars välde lett till försvenskning och adelsvälde, som sög ut bönderna. Flera av de tidningar vilkas kommentarer gick i denna riktning betonade hur hakkapeliterna gjort Finland känt och några drog hurtiga paralleller till idrotten — på båda vädjobanorna hade finnarna visat sisu. Hakkapeliterna hade ridit in Finland på världskartan som löparna sprungit in landet på 1900-talet. *Maakansas* kåsör "Iisakki" menade att 30-åriga kriget var tillräckligt långt för att också de tröga finnarna skulle bli varma i kläderna, maraton-löpning var ju en av deras bästa grenar.⁶⁵

Den kanske extremaste yttringen var Koskenniemis tal på hakkapelifesten, där han inte överhuvudtaget nämnde Gustav Adolf annat än indirekt då han klandrade de svenskspråkiga i Finland för att de andligt allt mer lösgjorde sig och orienterade sig mot Sverige, vilket framgick av att de firade en svensk kungs minne. Dagen påminde om hur finskt hjältemod hade missbrukats, om hur mycket finskt blod som spillts mellan Weichsel och Rhen för främmande målsättningar.

⁶⁵ *Maakansa* o. *Liiitto* 6.11.1932. *Ilkka* 5.11.1932.

På en dag då den vita arméns segerrika ledare och frihetskrigarna bringade en hälsning till hakkapeliternas grav borde man dock hellre erinra om hur dessa med den kortaste och mäktigaste stridssången av alla, "Hakkaa päälle" gjort sin entré på världshistoriens scen och samtidigt röjt väg för finnarna till självständighet, frihet och kultur:

Suomalainen hakkapeliitta Europan taistelutantereilla on Suomen hengen ensimmäinen airut maailmanhistorian näyttämöllä, ensimmäinen joka omalla kielellään, ehkäkin vielä tiedottomasti julisti, että kaukana Pohjolassa, Ultima Thulessa, on uusi heimo, uusi kansa, uusi tahto, joka vaatii itselleen sijaa maailmassa. Siksi on hakkapeliittain muisto samalla velvoitus, siksi on suomalaisten kuolemanratsastus Lützenissä kehoitus uskollisuuteen esi-isiemme esikuvaa kohtaan.⁶⁶

Betonandet av hakkapeliterna byggde på övertygelse som t.ex. Kari-mos och Leinonens böcker visar. År 1939 gav Korhonen ut första delen av sitt arbete om hakkapeliternas historia, resultat av en forskning påbörjad redan 1927, och Hannula sin *Hakkapeliittoja ja karo-liineja*. Samtidigt var framhävandet av hakkapeliterna medveten finskhetstaktik, ett sätt att motverka Svenska dagen. Betonandet av hakkapeliterna, krigaräran, folkgemenskapen och försvaret lämpade sig också väl för de fascistoida stämningarna bland studenterna. Om den svenska inställningen ville framhäva två jämbördiga folk i samti-den, ville den äktfinska framhäva två jämbördiga land i det förflutna. Det ena var finskt, men konungen var Sveriges. Ställningstagandet mellan konung och folk utföll tveklöst för det finska folket.

Vänsterns inställning kom inte till synes i festerna, där den inte hade någon del, eller i historikernas debatter eftersom det inte fanns några egentliga vänsterhistoriker. Vänsterpressen använde dock jubileet för att angripa militarism, imperialism och de borgerligas hyllande av dessa värden.

⁶⁶ V.A. Koskenniemi, 'Suomalaisen hakkapeliittan muisto', *Ylioppilaslehti* 12.11.1932, även i *Aitosuomalainen* 11.11.1932 och *UA* 7.11.1932. Övers: "Den finska hakkapeliten på Europas slagfält är den finska andens första härold på världshistoriens scen, den första som på sitt eget språk, kanske ännu omedvetet förkunnade, att fjärran i Norden, i Ultima Thule, finns en ny stam, ett nytt folk, en ny vilja, som kräver sin plats i världen. Därför är hakkapeliternas minne samtidigt en förpliktelse, därför är finnarnas dödsritt vid Lützen en uppfordran till trohet mot våra förfäders föredöme."

Vänsterpressen accepterade rätt långt en populistisk version av den finsknationella uppfattningen, *Sosialistis* kåsör citerade Yrjö Koskinen för att visa hur Finland lidit. Lützenminnet var skamligt för Finland och det var inte motiverat att fira krig och blodsutgjutelse. Finlands söner hade nästan som fångar förts för att slaktats i främmande land i svenska imperialistiska krig och behandlats som slavar. Gustav Adolf var en främmande kung, en anförare för plundrarband. Dessutom hade han försvenskat Finland och kåsören undrade om Finlands borgare i konsekvens därmed år 2218 skulle fira Nikolai II:s minne i Jekaterinburg; denne hade ändå inte tvingat landets söner att gjuta sitt blod i främmande land. Enligt kåsören "Sasu Punainen" borde Finland vid jubileet i Lützen ha representerats av en man ur folkets djupa led som skulle ha förbannat trettioåriga kriget.⁶⁷

Suomen Sosialidemokraatti gav i en ledare en marxistisk analys som gick ut på att det ingalunda varit fråga om ett religionskrig, utan om att den svenska militärmonarkin och framför allt dess adel i ett imperialistiskt erövrings- och plundringskrig eftersträvat herraväldet över Östersjön. Jubileet kränkte andra folk och religioner och firandet användes för att upprätthålla en chauvinistisk stämning. Vänstertidningarna var särskilt misstänksamma mot det svärdets och altarets högerförbund som Mannerheim och teol.dr Paavo Virkkunen representerade i Lützen. Den förre kanoniserades i Lappos intresse.⁶⁸

Vänsterns ställningstagande utföll klart för folket, ett folk som förtrycktes både språkligt och socialt samt blev kanonföda för främmande ändamål.

Gustav Adolfs-minnet hade föregåtts av passionerade ställningstagande och följdes också omedelbart av efterspel där huvudfesternas talare fick förklara sig, Koskenniemi politiskt och Hornborg fackligt. I sitt tal hade Koskenniemi slungat ut två anklagelser för bristande patriotism på borgerligt håll, en mot de svenskspråkiga genom att säga att språkfrågan delade folket och försvagade den finska kulturen

⁶⁷ *Suomen Sosialidemokraatti* 26.11.1932. *Sosialisti* 5. o. 7–8.11.1932.

⁶⁸ *SS* 6.11.1932 (tre bidrag). Tidningens kåsör "Hesekiel" hävdade att man fortfarande på de platser där de finska trupperna övervintrat under trettioåriga kriget kunde påträffa flickor som såg helt finska ut och hade blont hår av det slag som endast påträffades i Finland.

och en annan mot den politiska centern genom att säga att det inte fanns någon moraliskt försvarbar "center" mellan fosterländskhet och landsförräderi. Den som fördömde både kommunismen och den antikommunistiska folkrörelsen, d.v.s. Lappo, hade kanske gjort ett behändigt partitaktiskt drag, men det var inte moraliskt tillfredsställande.

Koskenniemis stridshandskar togs upp av den svenska och centerpressen. Rätt allmänt ansågs att han missbrukat en nationell fest avsedd att ena folket. En enig svensk press avvisande Koskenniemis påståenden att tvåspråkigheten var till skada och de svenskspråkiga opatriotiska. Motsättningens orsak fanns hos äktfinnarna: "Ju argare äktfinskhet, desto argare svenskhet", konstaterade *Vasabladet*. *Västtra Nyland* ansåg att "Lützenminnet oskärades genom en äktfinsk propagandatillställning", medan *Hangö* ansåg att Koskenniemi missbrukat fältropet. *Nyland* ansåg att "dervischtjuten" var typiska för renegaten och att Koskenniemi ville döva det besvärliga faktum att han var född Forsnäs av rent svenska föräldrar i Österbotten.⁶⁹

Centerpressen reagerade likaså omedelbart. *Helsingin Sanomat* konstaterade att folkets stora majoritet stod mellan kommunismen och Lappo, det var ren lögn att påstå att den sökte en medelväg mellan landsförräderi och fosterländskhet. Koskenniemi försökte stämpla dem som motsatte sig olagligheter och våldsdåd som ofosterländska.⁷⁰ *Turun Sanomat* tog till starkare argument och menade att man måste beklaga Turun yliopisto. Det låg nära till hands att den kritik som måste riktas mot en universitetsman som ansåg att fosterländskhet mättes enligt huruvida man sympatiserade med olagligheter också riktades mot universitetet. Några dagar senare publicerade tidningen yttranden av två av Koskenniemis icke-namngivna kolleger – av vilka den ena var hans dekanus, sociologen Uno Harva. På grund av att Koskenniemis tal i vida medborgarkretsar väckt motvilja mot Turun yliopisto, som behövde hela folkets stöd, framhöll Harva att denne

⁶⁹ *SvPr* 8.11.1932, *ÅU* o. *Vbl* 9.11.1932. *Hangö*, *VN* o. *Österbottningen* 10.11.1932. *Nyland* 10. o. 16.11.1932. *Sydösterbotten* 16.11.1932

⁷⁰ *HeSa*, *TS* o. *Ilkka* 8.11.1932. *Aitosuomalainen* 18.11.1932 ansåg att en bisak blåsts upp och att man förbigått det ståtliga talets plädering för finskheten, vilket bara visade att talaren haft rätt.

yttrat sig som privatperson och inte som representant för sitt universitet.⁷¹

Koskenniemi gick i svaromål och framställde sig som ett offer för anonyma belackare som ville inskränka yttrandefriheten, men menade att han trodde att Turun yliopisto hade råd att hålla sig med en professor som tänkte med egen hjärna och vågade yttra sig utan att be om lov av alla universitetets vänner. Han framhöll sig själv som ett exempel på att Snellman haft rätt och att förfinskningen av överklassen var en naturlig process. Han bestred att han anklagat centerpartierna för bristande fosterländskhet, han hade bara velat säga att sanningen aldrig fanns "mitt emellan" och att partitaktiska ståndpunkter spelade en alltför stor roll.⁷²

Eirik Hornborg reste några dagar efter jubileet till Stockholm för att hålla föredrag över ämnet "Östgränsproblemet och Gustav II Adolf" vid Samfundet Sverige-Finland. I föredraget konstaterade han att det inte fanns några realiteter bakom begreppet Storfinland och att öst-karelarna inte ville förenas med Finland. Uttalandet var eldfängt, men det som väckte uppmärksamhet var hans kommentar till den finska hakkapelitfesten och Koskenniemis tal om en främmande kung. Han ville sätta det i samband med nya tendenser i forskningen:

Redan ganska länge ha de finska historikerna arbetat med att dra upp rent finska linjer i sitt lands historia, och många av dem ha gjort sig skyldiga till ett klart underskattande av Sveriges insats och Sveriges betydelse öster om Bottenhavet. Deras ansträngningar gå ut på att skaffa en lämplig bakgrund för den unga finska nationalstaten. Sedan kan man fråga sig om de göra sitt folk en tjänst genom att framställa det som underkuvat och i generationer förtryckt av främmande herrar, så mycket mera som en sådan uppfattning är fullkomligt oriktig. Om man kan kalla det svenska framträngandet öster om Bottniska viken under medeltiden för en erövring, så har det i alla fall varit den humanaste och lättast genomförda erövring historien kan uppvisa, och under de följande århundradena var icke Finland ett förtryckt lydland, utan en del av det svenska riket, fullt jämställt med de andra delarna.⁷³

Intervjun uppfattades som ett uttryck för att en svenskspråkig i Sverige åter uttalat sig förklenande om hemlandet och fick *Helsingin Sanomat* att under rubriken "Är vår historieforskning tendentiös?" fö-

⁷¹ *TS* o. *HeSa* 11.11.1932.

⁷² *UA* 12.11.1932. *HeSa* 13.11.1932.

⁷³ Cit enl. *Hbl* 11.11.1932.

reta en enkät med hela sju finskspråkiga historiker.⁷⁴ Samtliga avisade Hornborgs påståenden, Arvi Korhonen betecknade dem som "ett angrepp" och tomma slagord. Samtliga menade också att det var både naturligt och legitimt att historieforskningen i Finland såg på landets historia ur finsk synvinkel. Gunnar Suolahti menade att detta berikade den svenska historieforskningen. Väinö Voionmaa ansåg att man snarare kunde säga att det svenska inflytandet i Finland övervärderats, Juvelius att man strävade att se Finlands historia ur ett bredare perspektiv än enbart det svenska, Cederberg att det pågick ett allvarligt forskningsarbete för att pröva giltigheten av gamla påståenden som färgats av rikssvensk nationalism. Jalmari Jaakkola menade att man betonade inhemska faktorer därför att dessa tidigare försumrats. K.W. Rauhala framhöll att man i Finland noga följde med den svenska forskningen. Cederberg var den enda som hänvisade till Gustav Adolfsminnet då han avslutade med att säga att "konungen likaväl varit Finlands som Sveriges konung, hakkapeliternas beundrade ledare och överbefälhavare."

Hornborg svarade med att framhäva att det var en smula löjligt att sju aktade historiker på fullt allvar drog i härnad mot en intervju, till vilken de gärna kunde ha förhållit sig med en viss källkritik. "Intervjufaran" hörde till resandets risker, vad han verkligen avsåg framgick av att han höll med Suolahti, Juvelius och Jaakkola, utom i fråga om att en del, inte alla, finska historiker, förnekade Sveriges roll i Finlands historia. Den tendens han påtalat var i och för sig naturlig och riktig, men kunde drivas för långt: "Den allra yngsta finska historikergenerationens hållning gentemot Gustav-Adolfsjubileet – kraftigt, men fåfängt bekämpad av exempelvis professor Suolahti – lämnar i och för sig ett ojävaktigt bevis för att jag i sak haft rätt." Hornborg kunde också förstå Voionmaa, men menade ändå att "i stort kan Sveriges roll i vårt lands historia inte överskattas av den enkla orsaken, att Finland utan Sveriges ingripande inte funnes till." Hornborg beklagade avslutningsvis att han inte med större eftertryck framhåvt att rikssvensk historieskrivning ganska allmänt underskattat Finlands roll i Sveriges historia.⁷⁵

⁷⁴ *HeSa* 13.11.1932.

⁷⁵ *Hbl* 15.11.1932. Hornborg återkom till frågan om den finska historieforskning-

VI ÄRO HAKKAPELITER . . .

Garms framställning (15.11.1933) av hakkapeliterna 1632 och 1933 i anledning av gatuslagsmålen på Svenska dagen/Hakkapelitdagen 1933.

Gustav Adolfsminnet efterlämnade skärpta attityder på vardera sidan. På äktafinst håll gick man medvetet in för att börja fira den 6 november som hakkapelitdag mot en aggressiv svenskhet som firade den svenska historiska imperialismen och moderna kulturimperialismen. Suomalaisuuden liitto började 1933 sälja finskhetsmärken som en motvikt till Svenska dagens märke. Resultatet blev gatuslagsmål 1933 och 1934 som måste stillas med polis och renhållningsverkets vattensprutor.⁷⁶

300-årsjubileet 1932 markerade på många sätt en vändpunkt i Gustav Adolfs-firandet. Betoningen på det religiösa hade nu kommit i skymundan, likaså i viss mån det tidigare i Finland viktiga konstitutionella

ens tendens i en lång uppgörelse 'Historia och historieuppfattning', *Nya Argus* 1935, s. 79–82, 96–99.

⁷⁶ *Ylioppilas* 3.11.1933. *Aitosuomalainen* 10.3.1933, 27.10.1933. Klinge, *Studenter och idéer*, s. 187. Kari Tarasti, *Suomalaisuuden liitto 1906–1966*, Porvoo 1966, s. 70–71.

och lagenliga, även om dessa drag, liksom även demokratin, framhävdes i flera inlägg – säkert inte oavsiktligt och utan associationer i Lappotidens Finland. Huvudtemata var dock nationalism och de stora ledarnas roll. Diskussionen rörde, också då argumenten och stridsfrågorna var historiska, förhållandet mellan Sverige och Finland, svensk och finsk nationalism i Finland.

Diskussionen präglades nu också starkt av självständigheten, vilket bl.a. medförde att man betonade östgränsen och försvaret. För den äktfinska opinionen lyftes därtill hakkapeliterna fram som representanter för ett förtryckt finskt folk som besegrade ryssen och gjorde Finland känt ute i Europa. En moderatare finsk opinion hyllade också hakkapeliterna, men betonade den andel Finland, ett separat Finland, haft i den gemensamma stormakten Sverige-Finland där konungen bidrog till att ge den framtida staten Finland ett västerländskt samhällskick. Detta betonades även av svenskspråkiga historiker, som dock starkare framhävde konungens personliga storhet och svenska statsbyggargärning. På en gemensam bas, som betonade östgränsen och statsbyggandet kunde största delen av historikerna och den borgerliga opinionen, trots olika vetenskaplig grundinställning och politisk orientering, samlas till ett gemensamt firande och kring ett neutralt monument. Det var inte fråga om någon djupgående enighet, utan i grunden var man fortfarande oense om vilken roll det historiska schackbrädets kung och bönder spelat i Finlands historia. Gustav Adolfs roll förnekades nästan helt av äktfinnarna, erkändes med förbehåll av de äldre finskspråkiga historikerna och hyllades av de svenskspråkiga. Den vetenskapliga debatten om klubbekriget och Anjalamännen under de följande åren visade även djupgående meningsskiljaktigheter bland historikerna i Finland.

Gustav Adolfsminnet firades i historiens och nationalismens tecken, diskussionerna uppstod på grund av att det fanns olika slag av nationalism. Detta fick vänstern att helt ta avstånd från firandet. Det var också nationalismen som gav diskussionen dess intensitet och de historiska argumenten deras vikt.

En jämförelse med 350-årsjubileet 1982 är belysande. Inga större evenemang ordnades och frånsatt ett temanummer av *Finsk Tidskrift* om Gustav II Adolf och stormaktstiden ägnades jubileet en mycket förströdd uppmärksamhet. Talarna var 1982 finlandssvenska politi-

Pentti Papinaho "Hakkapeliternas hemkomst" i Lahtis avtäcktes av försvarsministern 1975 (foto Irina Nurmi; Lahtis konstmuseum). Bakgrundsorganisationerna var Ratsmieskilta, Hakkapeliittayhdistys (en förening för forna kavallerister) och Hämeen ratsmiesrykmentisäätiö. Under debatten före monumentets tillkomst och om dess placering betonade de kretsar som stod bakom statyn att hakkapeliterna gjort Finland känt i Europa och "ridit in landet i europeiskt medvetande". Ryttnarstatyn framställde hemkomsten och övergången till fredens värv, men gav samtidigt uttryck för en viss beredskap, vilket symboliserade landets accepterade säkerhetspolitik (*Etelä-Suomen Sanomat* 6.9.1970 o. 4.10.1975). Vänstern förvånade sig åter över att det samtidigt som Finland förberedde sig för att stå värd för en europeisk säkerhetskonferens fanns kretsar som ville ställa upp statyer som idealiserade kriget och den svenska konungens imperialistiska härnadståg (*Lahti ja ympäristö* 25.4.1974).

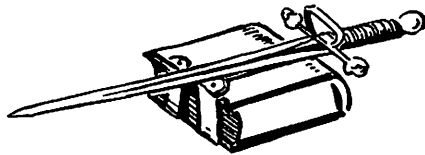
ker som inte sade ett ord om hjältekonungen och vilkas historiska perspektiv inte räckte längre än till ämnen som finlandssvenskarnas ställning, den finlandssvenska TV-kanalen, premiering av kunska-per i svenska, finlandssvensk kultur- och utbildningsautonomi. Gustav Adolfsdagen hade lillsvenskt blivit Finlandssvenska dagen och anknytningen till konungen och de ursprungliga värden som knutits till den så utslätade att många av dem som firade inte var medvetna om att de firade en svensk kungs dödsdag. De enda evenemang som

påminde om det föregående jubileet ägde rum på Riddarhuset, som firade sin (indirekte) grundare med ett föredrag av Jarl Gallén om Gustav II Adolf, och i Lützen där en grupp ideologiska övervintrare samlade av Svenska Folkskolans Vänner deltog i DDR:s firande av Gustav II Adolf som "en av tanke- och trosfrihetens förkämpar".⁷⁷

Diskussionen om konung och/eller folk fick inte, kommer knappast att få någon slutgiltig lösning. Varken Gustav II Adolf eller hakkapeliterna har fått någon staty i Helsingfors. De senare fick, efter lång debatt, sin staty "Hakkapeliternas hemkomst" i Lahtis år 1975.⁷⁸

⁷⁷ *Hbl* 6-7.11.1982. *ÅU* 6-9.11.1982. *Vbl* 9.11.1982. Rask, s. 357, 371. Mårander-Eklund, s. 40, 46, 60-62.

⁷⁸ Dokumenterad i Kimmo Kaloinen & Ilmari Ojala, *Hakkapeliitäin kotiinpaluu. Pentti Papinahon ratsastajapatsas. Teos ja tausta*, Hämeenlinna 1980.

Örnulf Tigerstedt, Hermann Göring och "flykten till Sverige"

GÖRAN O:SON WALTÅ

Den i memoarer så ofta skildrade varma, tryckande sensommaren 1939, med sina uppseglande ominösa ovädersmoln i form av det laddade läget på den europeiska kontinenten, var till ända. Ribbentrop-Molotovpakten hade slagit en värld med häpnad och jämsides med den tysk-ryska styckningen av Polen hade Sovjetunionen vänt blickarna mot de nygrundade baltiska republikerna. I början av oktober hade Sovjetunionen avslutat sina påtvingade "förhandlingar" med de baltiska staterna och Finland stod närmast på tur.

Uppfattningen att Finland och Norden nu stod inför sin ödesstund var allmän på båda sidor om kvarken. I Helsingfors steg oron. Detta kunde avläsas inte minst i den starkt tilltagande båttrafiken till Stockholm från Finland. Många medborgare i de besuttnare klasserna fruktade det värsta och valde att rymma fältet. I mitten på oktober hade trafiken västerut antagit sådana proportioner att man i de finska tidningarna allmänt började tala om "flykten till Sverige" – en evakuering som man, säkerligen inte utan fog, befarade kunde inverka menligt på befolkningens moraliska motståndskraft. Den 18 oktober möttes Nordens tre konungar och president Kallio i Stockholm och inför på samma gång allvarstygda och hänförda folkmassor manifesterade man sin solidaritet med den unga finska republiken. En solidaritet som mest inskränkte sig till retoriska fraser och vackra tankar som det senare skulle visa sig.

I Finland nådde indignationen över de flyktande landsmännen kanske sin höjdpunkt när skalden och lappomannen Bertel Gripenberg

den 25 oktober i *Hufvudstadsbladet* gjorde upp räkningen med de landsmän som valde att ta finlandsbåten västerut i denna nationens ödestimme. Artikeln 'Flykten till Sverige' har uppfattats främst som ett indirekt angrepp på författarkollegan och politiska fränden Örnulf Tigerstedt¹ – en man som under hela trettioåret förfäktat heroisk patriotism och accepterandet av tanken om nationens manifesta öde - utpostmyten.

I artikeln såg Gripenberg det som "en stötande egoism, att de förmögna genast ta till harpasset och lämna de obemedlade åt sitt öde" och tillade att "om de herrar, vilka nu sitta och kannstöpa på Stockholms barer, klubbar och tidningsredaktioner och kantänka tro sig spela någon politisk roll, om dem kan jag inte säga annat än att deras platser i Finlands Skyddskårs leder gapa tomma i fosterlandets ödesstund."

En av de direkta orsakerna till artikeln var högst sannolikt en intervju som *Dagens Nyheter* gjorde med Örnulf Tigerstedt på stadsgårdskajen i Stockholm den 15 oktober och som sedan citerades i finsk press:

Bland dem som kommit hit med evakueringsbåtar från Helsingfors befinner sig också den finländske författaren Örnulf Tigerstedt.

– Jag har farit över med min familj, berättade han vid ett samtal med Namn och nytt, min hustru mina två barn få tills vidare stanna hos svenska vänner, men själv har jag inte några som helst planer. Det kan hända att jag stannar, men det kan också hända att jag får ge mig i väg huvudstupa i morgon.

Tigerstedts till synes nonchalant sorglösa syn på situationen och sitt uppdykande i den svenska huvudstaden verkade i hög grad upprörande på den finska opinionen. Den förmögne poeten med den storvulna stoiska retoriken tycktes ha schappat med första bästa lägenhet så fort hans egna spådomar om "caesarernas stridsvagnar" blivit verklighet och nu spydde en av hans närmaste vänner och vapenbröder galla över det ihåliga i poetens sabelskramlande visioner. Nya källor visar dock att orsaken till Örnulf Tigerstedts agerande var en annan och mer komplicerad än vad Bertel Gripenberg och andra då anade.

¹ *Svenska Pressen* 16.10, 27.10, *Hbl* 20.10, BG *Hbl* 25.10.1939, Cf Rolf Lagerborg, *Ord och inga visor*, Åbo 1946, s. 357. *Dagens Nyheter* 15.10.1939.

Den följande beskrivningen av syftet med Tigerstedts självpåtagna uppdrag i Stockholm, på tröskeln till vinterkrigets utbrott, bygger på nytt material och äger sitt historiska intresse inte minst därför att den idag tycks ha fallit i glömska eller vara okänd. Detta att döma av Risto Peltovuoris *Saksa ja Suomen talvisota*. På ett annat plan fick den också en livsavgörande betydelse för Örnulf Tigerstedt och omgivningens syn på honom. Det finns dessutom på basen av de fakta som här skall presenteras, enligt min mening, ett visst fog för att omvärdera synen på Örnulf Tigerstedt.

Örnulf Tigerstedt, som under hela trettioalet parallellt med sin författarverksamhet ägnat sig åt politisk agitation på yttersta högerkan- ten i Aktiva Studentförbundets regi, hade goda kontakter med riks- svenska högerextremister. Hans verksamhet som politisk skriftställ- are i Finland under 20- och 30-talet torde inte vara okänd. I tidskrifter som *Nya Argus*, *Granskaren* och *Studentbladet* var han ofta inblan- dad i häftig polemik. Därutöver framförde han sina högerextrema åsikter i otaliga recensioner, debattinlägg och artiklar i finlands- svensk press.

Tigerstedts beundran för fascismen och nationalsocialismen nådde sin kulmen i en artikelserie i *Hufvudstadsbladet* om de tyska valen 1932 och året därpå i Vårtalet till Helsingfors svenska studenter och diktsamlingen *De heliga vägarna*. De närmaste åren blev författaren alltmer kritisk till de primitiva inslagen, antikyrligheten och antise- mitismen i nazismen. Både Mussolini och Hitler sågs som plebejiska naturer – "okomplicerade själar från underklassen" av den finlands- ke poeten med de digra aristokratiska pretensionerna.

Åren 1938 och 1939 skrev han bl.a ett flertal artiklar i tidningen *Svensk Botten*. Korrespondensen mellan Gripenberg och Tigerstedt visar att Tigerstedts bidrag till tidningen var större än tidigare varit känt. Utöver de kända signerade bidragen skrev författaren också ett flertal artiklar anonymt i tidningen.²

² Göran O:son Waltå, *Under Black Banners – The Case of Örnulf Tiger- stedt and Extreme Right Wing Finland-Swedish Literature 1918–1944*, opublicerad licentiatavhandling, Jyväskylä universitet 1990, s. 121–122. Betr. Aktiva Studentför- bundet, se Henrik Meinander, 'Aktiva Studentförbundet. En högerradikal sam- manslutning 1931–1945', *HLS* 64 (1989), s. 241–341.

Örnulf Tigerstedt festtalar vid Västra Nylands frontmannaklubbs sommarfest vid Raseborg i slutet av augusti 1939: "Inte veklgan, inte hysteri och småsinne utan fasthet, köld och obetingad offervilja måste nu vara vår hållning mot yttervärlden" (*Frontmännen* 1.9.1939).

Man kan sammanfatta Tigerstedts politiska verksamhet under senare delen på 30-talet som inriktad på att åstadkomma ett försvarsförbund Sverige-Finland och att knyta de båda skandinaviska länderna fastare vid Tyskland, som den reaktionäre aristokraten såg som ett "bulverk" mot kommunismen.³ Denna politiska inställning, som bl.a hade sina rötter i de äktfinska angreppen mot den svenska minoriteten i Finland,⁴ kom att lida sitt totala sammanbrott i och med den överraskande tysk-ryska nonaggressionspakten i augusti 1939. För Tigerstedt själv, i sin egenskap av tysklandsvän och brinnande anti-

³ Waltå, s. 120ff, 303.

⁴ Ibid., s. 282–284.

kommunist, ledde händelserna i augusti till ett nervöst sammanbrott; ett faktum som han själv aldrig heller försökte dölja.

För Tigerstedt framstod Nazitysklands likgiltiga svar på de finska diplomatiska vädjandena i mitten av oktober som obegripliga. I ett tillstånd av yttersta förvirring och nervositet beslöt författaren att utnyttja sina svenska högerkontakter för att själv söka inofficiell kontakt med den tyska regeringen. Eftersom största sekretess var nödvändig underrättade Tigerstedt bara vännen Pehr Norrmén om resan i förväg, utan att gå in på några detaljer⁵ – detta var något han senare bittert kom att ångra. Norrmén hade förövrigt återvänt omkring den 6 oktober från en liknande resa. Regeringsrådet Riekki och Norrmén hade tillsammans med de finska nationalsocialisterna John Rosberg och Karl Jansson träffat Reichsführer Heinrich Himmler och försökt plädera för ett tyskt ingripande.⁶

Avsikten med Tigerstedts stockholmsbesök var att förmä Sven Hedin, som han visste arbetade för Finlands sak, att medfölja och utverka en audiens åt Tigerstedt hos Hitler eller Göring i Berlin. Den finländske författarens uppslag och företag kan förefalla helt orealistiskt idag, men faktum var att Örnulf Tigerstedt under 30- talet hade intensiva tyska kontakter på det kulturella planet och att delar av hans litteratur stod högt i kurs hos såväl svenska fascister som bland nordiskt orienterade tyska nazister.

Redan 1931 hade författaren delagit i en litterär konferens i Lübeck organiserad av "Nordische Gesellschaft" – ett tyskt organ som senare skulle utnyttjas allt intensivare i den tyska propagandan i Norden. Från 1934 inbjöds sedan nordiska författare till ett "Dichterheim" i Travemünde varje sommar. För finlandssvensk del förmedlades kontakter via N.G:s Dr Fred Domes via Tigerstedt till dennes kusin Tito Colliander och Göran Stenius. Örnulf Tigerstedt hade

⁵ ÖT t. Bertel Appelberg 21.10 1939, Bertel Appelbergs samling, Åbo Akademis bibliotek (ÅAB): "Norrmén får förklara för vännerna". Se också Bertel Appelberg t. Annita Tigerstedt 21.10.1939, ÖT:s samling, ÅAB, och ÖT t. Pehr Norrmén 20.10.1939, i Christina Hackmans ägo, Grankulla.

⁶ Herman Laxén, *En studie i Pehr H. Norrméns politiska verksamhet*, opublicerad avhandling pro gradu, Helsingfors universitet 1963, s. 106–111. Se även Risto O. Peltovuori, *Saksa ja Suomen talvisota*, Helsinki 1975, s. 116.

också tillhört den nationella tyska "Union Nationaler Schriftsteller" sedan 1934. Olavi Paavolainen bok *Kolmannen valtakunnan vieraina* [Som gäst i tredje riket] och Sven Stolpes *BLM*-artikel efter besöket 1936 gav upphov till en frän debatt.

Ett uttryck för Tigerstedts popularitet i tyska kretsar var hans många artiklar och dikter i tyska tidskrifter senare under krigsåren och hans föredragsturnéer i finsk litteratur i Tyskland. Flera av hans böcker översattes också till tyska, men upplagorna och översättningarna förstördes vid en bombning av Leipzig 1943. När Goebbels 1942 bildade "Europäische Schriftsteller Vereinigung" blev Tigerstedt talesman för den finlandssvenska sektionen. En sektion, som enligt Tigerstedt förutom namn som Bertel Gripenberg, E.R. Gummerus, Göran Stenius, Tito Colliander och Jarl Gallén, även innefattade namn som Jarl Hemmer och Olof Enckell. *BLM* i det neutrala Sverige brydde sig inte ens om att nämna om organisationens existens och Olavi Paavolainen anmärkte syrligt i sina krigstida dagboksanteckningar att Finland "mycket typiskt" hade fler medlemmar i förhållande till befolkningen än något annat land.⁷

Vi återvänder nu till oktober 1939. Tigerstedt skaffade tyskt visum och avreste den 13 oktober med hustru och dotter. Väl framkommen till Stockholm den 14 oktober fick Tigerstedt till sin besvikelse reda på att Sven Hedin nyss avrest till Berlin på ett liknande uppdrag.⁸ Hedin träffade också Adolf Hitler den 16 oktober och väddade bl.a i Gustaf V:s namn för Finland.⁹

Örnulf Tigerstedt vände sig nu istället till en annan bekant – Hermann Görings svåger, greve Erik von Rosen på Rockelsta. von Rosen, som kände Göring väl, anförtrorde Tigerstedt att han själv just

⁷ Olavi Paavolainen, *Synkkä yksinpuhelu*, s. 463–464. ÖT t. Bertel Gripenberg 18.4. och 23.11. och t. A. Hummel-Gumaelius 25.8. och 23.11.1942, ÅAB. Pro Memoria från ÖT till utlänningskommissionen, november 1944, Riksarkivet, Stockholm.

⁸ Akt P.1978, "Örnulf Tigerstedt" Svenska Rikspolisstyrelsen, säkerhetsavd, s. 72. Waltå, s. 118–119, 146–149.

⁹ *Helsingin Sanomat* 17.10. Wilhelm Carlgren, *Sveriges utrikespolitik 1939–45*, Stockholm 1973, s. 48–49. Sven Hedin, *Stormän och kungar*, Helsingborg 1950, s. 25. (Se även Hedin, *Utan uppdrag i Berlin*, s. 58.)

stod i begrepp att resa till Tyskland för att samtala med Göring om Finland. Den svenske greven uppmanade Tigerstedt att stanna i Stockholm och istället skriva ett personligt brev till den tyske riksmarskalken som von Rosen åtog sig att personligen överlämna. Vid behov kunde sedan Örnulf Tigerstedt kallas till Berlin. Tigerstedt gick med på förslaget och beslöt att vänta i Stockholm där han hade lånat författarkollegan Einar Malms bostad på Sveavägen 77. Efter att ha skrivit en hel natt överlämnade Tigerstedt ett brev till Herman Göring samt en dikt, "Det raka svärdet", som tillägnats Göring.¹⁰ Dikten publicerades sedan, utan tillägnet, i Tigerstedts diktsamling *Den sista etappen* (1940).

Diktens inledning bär tydligt vittnesmål om Örnulf Tigerstedts närmast förlamande ångest inför händelseutvecklingen. Poeten åkallar förfäderna och hembygden – Blut und Boden – om mod att orka bära den tunga ödesstunden. I den sista strofen söker han kraft i det förgångna.

Hör din hembygds stämma!
Lyss, ditt blod det viskar varmt, förtroligt.
Urtidsröster, urtidskrav att vilja,
våga,
stånda fast i striden,
offra och vid gudars sida
falla tigande
med raka svärdet blottat.

Uttrycket "det raka svärdet" associerar man här gärna till en av Tigerstedts litterära favoriter – Frans G. Bengtsson och hans hyllning till Carl XII i dikten "Kung Karls värja". I en tid av andligt och moraliskt förfall framstår den raka värjan för Tigerstedt som symbolen för traditionen, det kompromisslösa och patriotiska. Man kan också se svärdsmetaforen som västerlandet i motsatsställning till österns krumsvärd – eller utpostmyten som manifesterad i landskapets Karelens vapen. Med andra ord skulle detta återspegla Tigerstedts

¹⁰ Akt P.1978, s. 70–71.

horribla uppfattning om Nazityskland som en kulturens försvarare i en värld där kommunismens kaotiska makter lurade.¹¹

Brevet till Hermann Göring finns idag bevarat dels i Statens utlänningskommisions centraldossier över Örnulf Tigerstedt i Riksarkivet i Stockholm,¹² samt i en, av två personer, verifierad avskrift i Christina Hackmans ägo i Grankulla. I brevet manade Örnulf Tigerstedt allmänt till germansk sammanhållning mot kommunismen. Av dityramberna och appositionerna för Hitler och Tyskland kunde man utläsa adressaten. Men samtidigt hyste Tigerstedt onekligen en viss beundran för det tyska ledargarnityret. Själva användandet av ordet "germansk" – vilket i övrigt sällan förekommer hos Tigerstedt, eftersom han i princip förkastade den biologiska rasismen – bär samma vittnesbörd:

Skall ett germanskt urhem i Norden förintas, skövlas och förvandlas till Asien? Kan detta vara Tysklands och dess store Ledares vilja?

– – – Det som har varit min dröm och för vilket jag verkat – det stora germanriket – håller nu på att falla samman i Norden.¹³

Medan Tigerstedt nervöst väntade på von Rosens återkomst nåddes han av nyheterna om reaktionen på hans "flykt" från Finland. Vännerna uppmanade honom enträget att återvända snarast. Bertel Appelberg på Söderströms menade t.ex. att Tigerstedts fanflykt ifrågasatte hela Aktiva Studentförbundets politiska trovärdighet.¹⁴ Situationen blev ohållbar och den 18 oktober avseglade Tigerstedt med Wellamo med destination Åbo. Paret Tigerstedt kom överens om att Annita Tigerstedt, som insjuknat i Stockholm, skulle invänta von Rosens svar.¹⁵

Halvvägs, i Mariehamn nåddes han av ett telegram från sin hustru

¹¹ Frans G. Bengtsson, *Tärningskast*, Stockholm 1923. Se även Waltå, s. 275.

¹² Brevet ingick i en skrivelse från Erik von Rosen till byråchef Ernst Bexelius, 2.11.1944.

¹³ Avskrift i Christina Hackmans ägo, vars äkthet intygas av R. Öigaard och P. Wiklund.

¹⁴ Bertel Appelberg t. Annita Tigerstedt 21.10.1939, i Örnulf Tigerstedts brevsamling, ÅAB.

¹⁵ Handskriven promemoria av Annita Tigerstedt i ÖT:s samling, ÅAB. Akt 1978 sid 71. Brev från ÖT (utan adressat) inlett "Broder", daterat 20.10.1939.

med ordalydelsen: "Återvänd genast. Viktiga meddelanden". Tigerstedt gick i land i Åbo uppsökte "det högsta militärbefälet i staden" – en överste Lindh – och förklarade situationen för denne. Samma sak relaterade Tigerstedt för C.A.J. Gadolin som han också sammanstötte med i Åbo. Redan påföljande dag återvände sedan Tigerstedt med flyg till Stockholm.¹⁶

Erik von Rosen som återvänt rapporterade omedelbart Görings svar, både muntligt och skriftligt. Det senare framgår av två brev från von Rosen till Tigerstedt daterade den 22.10 och den 16.11.¹⁷ Göring hade i tre repriser samtalat över sex och en halv timme med von Rosen och under ungefär halva tiden hade Finlands situation dryftats. Enligt von Rosen hade Tigerstedts brev och dikt gjort ett starkt intryck på Göring.

På basis av von Rosens redogörelse upprättade Tigerstedt en promemoria på nio foliosidor, som von Rosen granskade och godkände. Den 24 oktober avsändes promemorian med Annita Tigerstedt till Finland. Ett par dagar därefter överlämnades handlingen till utrikesminister Eljas Erkkö.¹⁸

Kontentan av Görings svar var att denne för närvarande inte kunde göra någonting, men hyste sympatier för Finland. Den tyske fältmarskalken hade också antytt att en ändrad tysk inställning var att vänta senare.¹⁹ I ett brev till Pehr Norrmén, daterat Stockholm den 20 oktober,²⁰ sammanfattade Tigerstedt Görings svar i nio punkter:

1. Ett tyskt ingripande i konflikten ej möjligt.
2. Göring själv är innerst inne plågad av läget.
3. Läget i Tyskland är något tillspetsat.

¹⁶ Ibid. Se även ÖT t. Bertel Appelberg den 21.10.1939, Bertel Appelbergs samling, ÅAB. Bekräftas också i brevkopia från Annita Tigerstedt till Ivar Harrie, Expressen, 8.1.1945, ÖT:s samling, ÅAB.

¹⁷ I Christina Hackmans ägo. Se även Peltovuori, s. 51 och 213. Här relateras en rapport från finska sändebudet i Stockhom, R. Numelin, daterad den 21.10.1939 (UM, 109/C 1,5/C2) som skulle ha sammanställts efter ett samtal med Erik von Rosen. Denna rapport bygger förmodligen på samma möte som Tigerstedts relation.

¹⁸ Akt 1978, s. 70.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Brevet är utan adressat men slutar "Krama Wallan från mig och Anita". Norrméns fru, Valborg, kallades "Wallan"; i Christina Hackmans ägo, Grankulla.

4. Ett missnöje finns i stora kretsar i Tyskland med den egna politiken avseende Norden.
5. Detta gäller inte minst i militära kretsar.
6. Tyskland har ett officiellt ansikte och ett annat inofficiellt.
7. Förbittring i synnerhet hos Hitler med "Nordens kallsinnighet mot Tyskland".
8. "Nordens bolsjevisering" strider egentligen mot vitala tyska intressen och en ändring kan väntas i framtiden.
9. Ett bolsjevikhott mot Norden kan dock ha en positiv verkan för Tyskland och "mjuka upp" västmakterna.

Det märkligaste med episoden var att författaren Örnulf Tigerstedt faktiskt nådde så långt med sin privata inofficiella framstöt och att Tysklands andre man, Hermann Göring, trots allt visade en stor frispråkighet i samtalen med svågern.

Poeten dröjde en vecka ytterliggare i Stockholm, där han hade upprepade överläggningar med von Rosen om nya framstötter. Vid hemkomsten till Helsingfors den 27 oktober kunde han inte offentligt förklara i vilket ärende han besökt Stockholm under en så kritisk period i förhandlingarna med Sovjetunionen.

Såväl inför Itsenäisyden liittos styrelse som inför Aktiva Studentförbundets styrelse förklarade han och redogjorde för ändamålet för sin resa. Det framgår av en skrivelse till medlemmarna i AS att styrelsen där mot bakgrund av nya fakta accepterat ÖT:s agerande och ansett aktionen vara till gagn för landet.²¹ Dessutom mångfaldigades brevet och dikten och spreds bland konservativa riksdagsmän och "vänner av den tyskorienterade politiken i Finland".²² Från korrespondensen med vännen Bertel Gripenberg framgår också att denne accepterat Örnulf Tigerstedts förklaring.²³

Men det skulle visa sig att skadan redan var skedd. Tigerstedts mindre lyckligt valda vilseledande förklaringar och nervsammanbrott hade

²¹ Rundskrivelse till medlemmarna daterad 10.11.1939 från AS styrelse, i Bertel Appelbergs brevsamling i ÅAB.

²² Akt 1978, s. 70.

²³ ÖT t. BG 2.11.1939, 10.8.1940, BG:s brevsamling, ÅAB.

lett till en presskampanj som gjort honom till en märkt man för alltid i allmänhetens ögon.

Man möter t.ex. ofta uppgiften att författaren flydde till Sverige vid vinterkrigets utbrott trots att han återvänt till Helsingfors redan en månad dessförinnan. När Tigerstedt under vinterkriget grundade en internationell pressbyrå i Torneå blev han enligt egen mening nonchalerad och lämnade arbetet sedan han av "vissa ministrar i finska regeringen inte ansågs lämplig som chef för byrån". Orsaken skulle ha varit hans påstådda "flykt till Sverige" samt hans tyska kontakter.²⁴ Också vid senare tillfällen när Tigerstedt arbetade för frivillig- rörelsens i Sverige och Itsenäisyyden liittos räkning tycks svenska myndigheter fått negativ information om Tigerstedt från Helsingfors. Han förvägrades bl.a flera gånger arbetstillstånd för publicistisk verksamhet i Sverige.²⁵

Ingenting tyder på att Örnulf Tigerstedt var en fysiskt modig man – tvärtom tycks bristen på överensstämmelse mellan dikt och verklighet ha varit stor i hans fall. Han var på många sett en illusionist och obotlig romantiker som på ett ödesdigert fascinerades av det storvulna och machiavelliska i själva auktoriteten och makten. Politiskt drömde han om ett hierarkiskt klassamhälle där den elit han själv tillhörde härskade – närmast en återgång till det gamla adelsväldet i Oswald Spenglers fotspår, en högerauktoritärism starkt influerad av fascism.²⁶ Men oavsett hur man ställer sig till Örnulf Tigerstedts politiska plattform måste man erkänna att han var en varm fosterlandsvän och patriot som fick betala ett högt pris för sitt privata försök att utverka Hermann Görings hjälp i en ödesstund för Norden.

²⁴ Ibid., s. 69.

²⁵ Akt 1978, flerstädes. ÖT t. Bertel Appelberg 9.2.1941, BA:s brevsamling, ÅAB. ÖT t. Bertel Gripenberg 2.3.1941, BG:s brevsamling, ÅAB.

²⁶ "Right authoritarianism" i Stanley G. Paynes definition, 'The Concept of Fascism', S.V. Larsen, B. Hagvet, J.P. Myklebust (eds.), *Who were the Fascists. Social Roots of European Fascism*, Bergen 1980. Se Waltå, s. 8–10, 291.

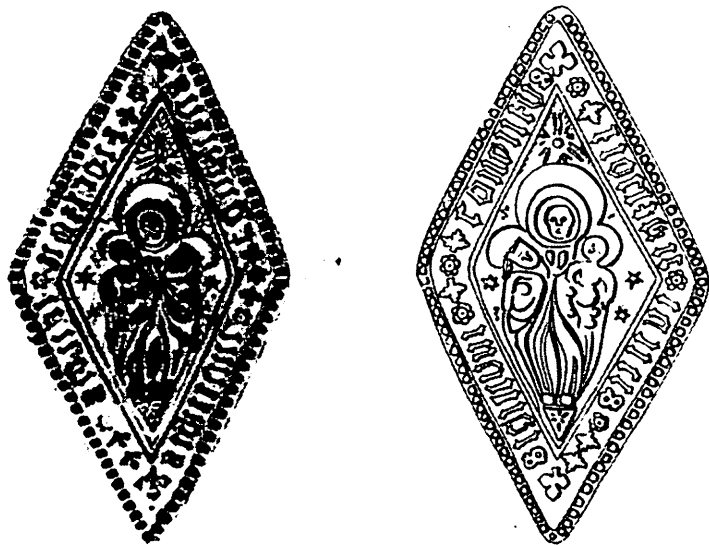
MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Kökars klostrets sigill – en klumpig förfalskning

JARL GALLÉN

I *Åländsk Odling* 1975 ingår en av landskapsantikvarien Stig Dreijer författad serie 'Meddelanden från Museibyrån', med bland annat en redogörelse för årets (1974) byggnadshistoriska fältarbeten. Här får vi veta att man vid en undersökning på sensommaren av den s.k. munkkällaren i Kökar gjorde ett sensationellt fynd: "ett välbevarat spetsovalt sigill (sigillstamp) av brons (72 mm x 39 mm x 2 mm) med följande minuskeltext: "Sigillum conventus Tiocarhensis." (Kökars konvents sigill). Det hittills okända sigillet från Kökars kloster har sålunda upptäckts. På sigillet eller rättare sagt sigillstampens framsida är Sankta Anna själv Tredje. Utgrävningen i fråga syftade till att förbereda källarens restaurering. Den har sedan inretts som ett s.k. ekumemiskt kapell och inaugurerades som sådant vid en festlighet 1979. Vad som icke framgår av ovan refererade meddelande är att fyndet av bronsplattan gjordes i sekundär jord, som i samband med någon tidigare utgrävning skyfflats ut ur källaren mot dess ingång. I samma jord hittades också ett mynt från 1930-talet enligt muntlig uppgift av sedermera antikvarie Kenneth Gustavsson, som deltog i arbetet. Man kan förvåna sig över att ett så stort metallföremål, som det här var fråga om, icke upptäcktes då jorden vid ett tidigare tillfälle östes ut ur källaren.

Om bronsplattan verkligen är Kökars klostrets sigillstamp, måste fyndet betecknas som sensationellt. Sigill från klostren i vårt land är ytterst sällsynta. Ett av de publicerade fallen, en rund sigillstamp, som av Leinberg och Hausen (se nedan) tillskrivits Viborgs domini-

Den sigillstamp som upphittades i Kökars kloster (*Äländsk Odling* 1975).

kankonvent, härstammar i själva verket från de litauiska eller polska predikarbröder som under förra hälften av 1880-talet skötte själavården i stadens katolska S:t Hyacinthuskyrka.

Ännu värre ligger saken dock till med den i Kökar hittade sigillstampen. Tyvärr måste den betecknas som en nog så klumpig förfälskning. Det är lätt för en kännare av medeltida sfragistik att se bristerna i detta fabrikat. Men vi har därtill de bästa möjligheter att jämföra det med äkta medeltida sigill. För ett kvarts sekel sedan publicerade tre specialister, konservator Svante Hallberg och de båda medievisterna fil.lic. Rune Nordberg och fil.lic. Oloph Odenius en grundlig och fin studie över 'Franciskanska ämbets- och konventssigill från Sveriges medeltid' i *Kyrkohistorik Årsskrift* 1963. Uppsatsen innehåller uttömmande analyser av de mycket väl gjorda fotografiska reproduktionerna. Den ingår i en svit av publikationer av de olika ordnarnas sigill i Sverige (*KA* 1961–63, 1965, 1966, 1968).

Dessutom föreligger från äldre tid publikationer som erbjuder nordiskt jämförelsematerial, exempelvis Henry Pedersen, *Danske gejstlige sigiller fra Middelalderen* (1886). Den intresserade finner utförliga bibliografier i de av fackmän utarbetade artiklarna Sigiller I och II samt Klostersegel i *Kulturhistoriskt Lexikon för nordisk medel-*

tid. Finska klostersigill är publicerade av K. G. Leinberg, *De finska klostrens historia* (1890) och av Reinh. Hausen, *Finlands medeltidssigill* (1900). De danska franciskanernas sigill studeras kanske bäst i avritningarna i J o h s L i n d b æ k, *De danske Franciskanerklostre* (1914). Det är uppenbart att den som låtit gravera bronsplattan varit djupt okunnig om den förefintliga ytterst instruktiva litteraturen.

Hans första anakronism gäller sigillets form. I *Åländsk Odling* 1975 säges den vara spetsoval, den vanligaste formen för andliga sigill från medeltiden. Som av bilden synes är formen *icke* spetsoval, utan *romboid*, en under medeltiden helt okänd form. Man kan rentav fråga sig, om icke förfalskaren i själva verket varit en skämtare. Metallplattan, som saknar handtag, har ingen likhet med en medeltida stamp, och är nog mycket svår att använda.

Det andra felet gäller sigillets storlek, 72 x 39 mm, helt onormalt för ett litet tiggjarbrödrakloster. Provinsialministerns sigill, som användes även av Kökarbrodern Stephanus Laurentii, mätte 48 x 30 mm. I äldre tid var franciskansigillen ofta mycket små. Visby konvents sigill på 1200-talet (*KÅ* 1963, fig. 12) mätte knappt 40 mm (nu något skadat 37). Stockholms konvents sigill, använt 1443–99, (*ibid.* fig. 29) hade måtten 42 x 29.

På 1400-talet växte proportionerna ofta något. Raumo konvents vaxavtryck är 49 x 31, men själva sigillet har varit något mindre (*ibid.* fig. 45). Gardianen i Växjö bestod sig med måtten 53 x 32 (*ibid.* fig. 46), de största kända. Ingen kom dock närmelsevis till Kökarplattans 72 x 39. En även ytlig blick på jämförelsematerialet ger nog besked. Misstag tre gäller inskriften. Den början nere till heraldiskt höger, stiger medsols upp mot övre spetsen och faller ned till heraldiskt vänster. Också detta är helt gale. Medeltida inskriptioner börjar upptill på heraldiskt vänster, går medsols till nedre spetsen och stiger upp på heraldiskt högra sidan. För det fjärde är skriften ojämn och innehåller flera korrumpade bokstäver. Man jämföre med den jämna och vackra skriften på tidens andliga sigill.

Så till själva innehållet – punkt fem. Det är fråga om minuskler. Vi har citerat Stig Dreijers läsning här ovan. I texten förekommer i vinklarna små fyrpass och rosor, som vi här skall beteckna med + och * Upp till och ned till har vi en skaftad treklöver.

Till heraldiskt höger står: "*sigillum* * + * + *convntus*" och till heraldiskt vänster: "+ *tioc* (flera korrumpade bokstäver, kanske *kar*) + *lencis* * + +". Bokstaven *u* har både i *sigillum* och *convntus* fel form! Förkortningen *convntus* och stavningen *-lencis* är främmande för tiden. Underligt är det också med fylldnadstecknen mitt i ordet *tioc* (*kar*) + *lencis*. De korrumpade bokstäverna fullbordar intrycket av en klåparens verk.

Men icke nog med detta. Formuleringen är otänkbar för ett franciskankonvent, eftersom ordenstillhörigheten saknas. Den var och är viktigare än konventet. Man kan icke tala om utrymmesbrist i det stora sigillet. De många fyllnadstecknen kunde ha reducerats och man kunde ha använt de övliga abbreviaturerna. Man kunde och borde exempelvis ha skrivit *S(sigillum) conuentus fr(atru)m min(orum)* o.s.v. I ordet *conventus* kunde både *con-* och *-us* ha ersatts med gängse abbreviaturer. Allt detta har dock varit obekant för fabrikan- ten. Eller har han velat sätter antikvarierna på prov? Så kompetent har han nog icke varit.

Dessutom var det vanligt hos tiggarrordnarna att icke ens särskilt sätta ut ordet *conventus*, utan att endast nämna orden och orten. Det kunde vara svårt att hålla konventet fulltaligt med tolv bröder.

Kökarplattan visar bilden av S:ta Anna själv Tredje i skäligen grovt utförande. Härtill är icke så mycket att säga. S:ta Anna, jungfru Marias mor, var allt populärare mot medeltidens slut. På finns en bild av henne själv Tredje, kanske ursprungligen från Kökar. Men som bevis för att Kökars konvent varit tillägnat S:ta Anna duger plattan givetvis icke.

Vad man kanske kunde önska, vore en undersökning av metallegeringen i bronsplattan. Något ytterligare bevis för att "stampen" är falsk tarvas dock icke.

Man kan spekulera om motivet för fabrikationen. Är det förfelad lokalpatriotism – i så fall helt överflödigt på det redan på forn- minnen så rika Åland. Eller är det en skämtares lust att driva med fackmännen? I så fall har det snöpligen misslyckats. Ett dåligt skämt!

Brott och mentalitet i Sverige och Finland under medeltiden och 1500-talet

ELJAS ORRMAN

Under de senaste decennierna har det i Europa och Amerika funnits ett stort intresse för att genom studier av brottslighet klarlägga samhällsstrukturer och människorelationer i det förindustriella samhället. I två nya arbeten av Eva Österberg och Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns* (Studia Historica Upsaliensia 152. 169 s. Uppsala 1988) och av Heikki Ylikangas, *Valta ja väkivalta keski- ja uuden ajan taitteen Suomessa* (Makt och våld i Finland vid övergången från medeltiden till nya tiden; 195 s. WSOY. Helsinki 1988) granskas samhällsförhållandena utgående från studiet av brottsligheten, i den förra undersökningen främst i de svenska städerna, i den senare på landsbygden, företrädesvis i södra och västliga Finland. Tidsmässigt spänner båda arbetena över en tidrymd från slutet av medeltiden fram till början av 1600-talet. De från varandra klart avvikande utgångspunkterna i dessa arbeten ger anledning till att något utförligare belysa forskningstraditionerna i Sverige och Finland i fråga om studiet av brottslighet och samhällsförhållanden under vasatiden.

Det är egentligen först på 1980-talet som ett mera systematiskt studium av domböcker och saköreslängder inom en socialhistorisk forskningsram kommit i gång i Sverige. Detta intresse har inspirerats av den internationella forskningen med liknande frågeställningar. I Sverige har detta forskningsintresse till väsentliga delar initierats av professor Eva Österberg.¹ I Finland är detta intresse av betydligt äldre datum.

En första ansats inom finländsk historieforskning att kvantitativt analysera brottsligheten under 1500-talet finner man hos Aulis Oja i hans lokalthistoriska arbete om S:t Marie socken i Egentliga

¹ Eva Österberg, ' "Den gamla goda tiden". Bilder och motbilder i ett modernt forskningsläge om det äldre agrarsamhället', *Scandia* 48, 1982, s. 46–54. Idem, 'Väld och våldsmentalitet bland bönder. Jämförande perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige', *Scandia* 49, 1983.

Finland,² men det är Pentti Renvall som egentligen lade grunden till ett systematiskt studium av brottsligheten och dess struktur med syftet att belysa samhällsförhållandena under 1500-talet. Ett väsentligt element i Renvalls metod var att statistiskt bearbeta saköreslängdernas brottsuppgifter. År 1949 utgav han tvenne till sin karaktär helt olika undersökningar, i vilka han nyttjade domböcker och saköreslängder för klarläggande av 1500-talets samhällsförhållanden.

I 1500-talsdelen av *Egentliga Finlands landskapshistoria* deklarerar Renvall som sin avsikt att initiera ett statistiskt nyttjande av saköreslängderna för att klarlägga relationerna inom samhället³ och företar därefter en analys av brottsligheten i landskapet under perioden 1565–1584; det behandlade materialet omfattade över 14 000 brott. Genom att uträkna de olika brottstypernas frekvens i förhållande till antalet mantal i jordebokssocknarna, vilka motsvarade tingslagen, försöker han att tentativt indela Egentliga Finland i ett antal regioner med likadan samhällsstruktur. Som den utslagsgivande faktorn för variationen i brottsligheten ser Renvall olika slag av spänningar i samhället förorsakade främst av ekonomiska faktorer, men brottsligheten har enligt honom även påverkats av framträdandet av en ny, modern människotyp i de mest utvecklade regionerna.

I den andra undersökningen från år 1949 behandlar Renvall mentaliteten hos 1500-talets finländare i ljuset av deras rättsliga föreställningar.⁴ I den här undersökningen tillämpas en kvalitativ analys på domböcker och saköreslängder. Sälunda blir tingsbehandlingen av målen samt utmätandet av straff föremål för en utförlig granskning. Bl.a. straffnedsättningarna och förlikningarna parterna emellan samt ersättningarna till de dräptas anhöriga ägnas betydande uppmärksamhet. Allt detta är dock underordnat syftet att vinna insikt om 1500-talsmänniskans mentala struktur. Då detta arbete fram till helt nyligen ser ut att så gott som helt ha blivit ouppmärksammat utanför den finskspråkiga historieskrivningen,⁵ presenteras här de väsentligaste slutsatserna i korthet.

² A. M. Tallgren – Aulis Oja, *Maarian pitäjän historia* I, Turku 1944, s. 302–307.

³ Pentti Renvall, 'Valtiolliset vaiheet ja hallinnollis-oikeudellinen kehitys', *Varsinais-Suomen historia V:1*, Turku 1949, s. 222; brottsligheten behandlas på s. 222–236.

⁴ Pentti Renvall, *Suomalainen 1500-luvun ihminen oikeuskatsomustensa valossa*. Annales universitatis Turkuensis, Series B, XXXIII, Turku 1949.

⁵ Boken har recenserats av Ragnar Hemmer i *Tidskrift utg. av Juridiska föreningen i Finland* 1950, s. 378–385, men däremot varken i *HTF* eller *HAik*. – Jfr Marja Taussi Sjöberg, 'Staten och tinget under 1600-talet', *HT* 1990, not 42 s. 177.

Enligt Renvall var den mentala strukturen hos finländarna på 1500-talet helt annorlunda än under senare århundraden. Deras mentalitet präglades av omedelbar och häftig affektivitet som yttrade sig i snabba kast från hat till medlidande och vice versa. Individens agerande bestämdes av yttre impulser, medan det fanns blott ringa utrymme för individuellt tänkande. De sociala bindningarna till gruppen var starka och individens reaktioner betingades av gruppens reaktioner. Det abstrakta tänkandet var rudimentärt och kausalitetsuppfattningen präglades av magiska föreställningar. Under 1500-talet börjar dock enligt Renvall nya drag framträda i finländarnas mentala struktur. Det urpräglat affektiva reaktionsmönstret börjar försvagas och ändamålsenlighetsöverbäganden börjar göra sig gällande liksom även element av abstrakt tänkande.

De mentala strukturer som Renvall utgående från rättegångshandlingarna tillskriver 1500-talsmänniskan har starkt influerats av tysk utvecklings- och gestaltpsykologi, som Renvall genom sina psykologiska studier blivit förtrogen med; under sitt studiebesök i Berlin 1930 studerande han sålunda både historia och psykologi.⁶ Man kan ställvis inte värja sig för intrycket att det är färdiga modeller om människosläktets mentala utvecklingsstadier som med hjälp av rättegångshandlingarna appliceras på 1500-talets finländare.

Renvalls uppfattning om de grundläggande elementen i den mentala strukturen hos finländarna i början av nya tiden har beröringspunkter med Norbert Elias syn på den medeltida människans mentalitet och reaktionsmönster. Sålunda är tämjandet av det affektiva beteendet den röda tråden i den civilisationsprocess som tecknas av Elias; begrepp som "Affekthaushalt" och liknade är återkommande nyckelord hos honom.⁷ I fråga om de processer som förorsakar förändringarna i den mänskliga mentaliteten har Renvalls och Elias' synsätt däremot ingenting gemensamt. Hos den förra är det den förändrade mentala strukturen hos människorna som framkallar förändringar i samhällsstrukturen,⁸ medan det hos den senare än den allt större komplexiteten i människorelationerna och de allt längre relationskedjorna i samhället som ger upphov till en förändrad mentalitet.

⁶ Seikko Eskola, 'Pentti Renvall ja psykologia', *HAik* 1983, s. 100–107.

⁷ Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation I–II*, Basel 1939; Elias verk ser ut att ha förblivit okänt för Renvall trots att det anskaffats till Helsingfors universitetsbibliotek år 1941.

⁸ Heikki Ylikangas, 'Perimmäinen selitys Renvallin historianfilosofiassa', *HAik* 1983, s. 111–113. Antero Heikkinen, 'Yksilö ja yhteisö Renvallin kehitysjäntelussa', *HAik* 1983, s. 114–115.

Renvalls undersökningar rörande brottsligheten och samhällsutvecklingen har gett impulser åt den lokalhistoriska forskningen. I ett antal sockenhistorieverk har brottsstrukturen analyserats i hans efterföljd. I tvenne landskapshistorieverk analyseras 1500-talets och även den därpåföljande tidens brottslighet med statistisk metod. I Tavastlands historia behandlar Yrjö Blomstedt dessa frågor och för framställningen ända fram till början av 1700-talet.⁹ I Savolax historia ägnar Kauko Pirinen stort utrymme åt behandlingen av brottsligheten och dess vittnesbörd om samhällsförhållandena; denna initierade framställning präglas av grundlighet och stor förtrogenhet med källmaterialet.¹⁰ Pirinen tar även ställning till Renvalls slutsatser om 1500-talsfinländarnas mentala struktur och kommer utgående från det savolaxiska materialet till en avvikande uppfattning. Det som Renvall tolkade som vittnesbörd om allmogens attityder och reaktionsmönster, härleder sig i själva verket från de processuella formerna vid rättegångsbehandlingen som dikterades av landslagens stadganden. Sålunda har 1500-talets finländare enligt Pirinen inte varit den av affekter och magiska föreställningar styrda primitiva varelse som Renvall gjorde honom till.

En annan linje i studiet av brottsligheten representeras av Renvalls elev Heikki Ylikangas. I centrum för hans intresse står sambandet mellan brottslighet och samhällsutveckling under den period som sträcker sig från 1500-talet fram till 1800-talet.

Genom att sviter av tänkeböcker, d.v.s. rådsprotokoll, har bevarats från några svenska städer fr.o.m. 1400-talet, är det i motsats till Finland där möjligt att studera brottsligheten i städerna redan under slutet av medeltiden. I Österbergs och Lindströms arbete undersöks brottsligheten i de svenska städerna utgående från situationen i Arboga och Stockholm. Arbetsfördelningen mellan författarna är att Österberg svarar för kapitlet med övergripande problemformuleringar och behandlar förhållandena i Arboga under perioden 1452–1543 samt våldet och omsorgen inom familjen, medan Lindström fått på sin lott presentationen av lagstiftning och domstolsväsende jämte behandlingen av brottsligheten i Stockholm under perioden 1475–1625.

Brottsstrukturen samt praxis vid rättsskipningen i de svenska städerna mot slutet av medeltiden och i början av nya tiden står i centrum för intresset i Österbergs och Lindströms undersökning. Det

⁹ Yrjö Blomstedt, 'Hallinto ja oikeuslaitos', *Hämeen historia* 2.2, Hämeenlinna 1960, s. 192–214.

¹⁰ Kauko Pirinen, 'Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena 1534–1617', *Savon historia II:1*, Pieksämäki 1982, s. 500–534.

yttersta målet formuleras på följande sätt: "Through the analysis of crime, punishment, and justice, we are ultimately seeking to arrive at an understanding of the medieval and early modern world." Problemformuleringen influeras i hög grad av den internationella forskningsdebatten rörande brottsligheten i det förindustriella samhället.

Det komparativa greppet dominerar i Österbergs behandling av brott och social kontroll i Arboga. Huvudresultaten och de olika förklaringsmodellerna i fråga om den förindustriella brottsligheten i den internationella forskningen presenteras med sakkunskap. Ett av syftena med studien är också att bidra med svenskt jämförelsematerial för en komparation i ett europeiskt perspektiv. Den internationella metoddiskussionens resultat tillgodogörs även vid granskningen av förhållandena i Arboga. Sålunda diskuteras frågan om hur väl eller dåligt den genom domstolsbehandling registrerade brottsligheten motsvarar de i verkligheten begångna brotten. För Arbogas del är Österberg benägen att anse, att brotten i stor utsträckning blev dragna inför rätta.

Den statistiska analysen av brottsstrukturen i Arboga ger vid handen, att våldsbrotten dominerade under hela perioden från 1450-talet fram till 1540-talet. Denna brottskategori stod för 68 % av de fällande domarna i staden. Våldsbrotten var särskilt talrika på 1470-talet. För att kunna följa utvecklingen i småstäderna också fram till årtiondena kring sekelskiftet 1600 studeras brottsstrukturen i Vadstena för perioderna 1580–1589 samt 1602–1610. Situationen i Vadstena visar en vikande tendens i våldsbrottsligheten; brotten inom denna kategori utgjorde något under 40 % av alla brott. Den näst största brottskategorin i Arboga (11 %) utgjordes av försummelserna att inställa sig för rätta. Denna kategori förlorar i betydelse under 1500-talet, medan överträdelserna av ekonomiska regleringsföreskrifter ökar fr.o.m. 1510-talet.

Den exceptionellt höga våldsbrottsligheten under 1470-talet sätter Österberg i samband med de politiska motsättningar som då rådde bl.a. mellan tyskar och svenskar. I övrigt ses våldsbrottsligheten som ett uttryck för ett högre mått av spontan aggressivitet under övergången från medeltiden till nya tiden än under senare århundraden. Våldsbrotten, som till övervägande del bestod av lindrig misshandel, utfördes i stor utsträckning av personer tillhörande stadens borgerskap. Dessa brott medförde antagligen ingen stigma för utövaren, utan de återspeglar rådande hederskodex. Som en möjlig orsak till de talrika våldsbrotten i tänkeböckerna ser Österberg stadsförvaltningens strävan att uppbära alla de sakören som staden var berättigad till. Som en annan möjlig förklaring anförs att fällande domar i dylika mål var ett uttryck för strävanden att förhindra eskaleringen av konflikterna; den som utfört våldshandlingen hade med denna hand-

ling försvarat sin heder, medan den andra parten åter genom rättsprocessen återupprättade sin heder.

Domstolarna i de svenska städerna har enligt Österberg i sin verksamhet främst eftersträvat upprätthållandet av fred och ordning i stadssamfundet; de var inte instrument för hämnd och repression. Målet var att åter integrera lagöverträdaren i samhället, inte att utsluta honom därifrån. Som ett vittnesbörd för att domstolsbehandlingen syftade till att få till stånd försoning parterna emellan anför Österberg det faktum, att bötesbeloppen i 50–60 % av alla bötfällda mål blev nedsatta från de av lagen föreskrivna beloppen.

Brottsligheten i de svenska städerna – och även på landsbygden – karakteriserades under medeltiden och ännu långt senare av ett försvinnande litet antal stölder. Österberg understryker den stora kontrasten i detta avseende mellan Sverige och de sydliga och västliga delarna av Europa utgående från Michael R. Weisers sammanställningar, enligt vilka stöldbrottsligheten i de europeiska städerna generellt uppgick till 40 % av de dömda brotten. Trenden "de la violence au vol", som går ut på att stöldbrotten undantränger våldsbrotten som den dominerande brottskategorin, kan inte iakttagas i Sverige under perioden 1450–1630. Orsaken till stöldernas ringa antal i det svenska riket ser Österberg i de speciella samhällsförhållandena, som avvek från situationen i största delen av det övriga Europa. I det svenska riket var bondeklassen i exceptionellt hög grad självägande och även adelns landbor hade en förhållandevis oberoende ställning till följd av att adlig storgodsdrift knappast alls förekom mot slutet av medeltiden. I riket saknades även stora städer som skulle ha utgjort lämpliga tillhåll för tjuvar. Även de ekonomiska skillnaderna var relativt små. Allt detta har enligt Österberg präglat den svenska mentaliteten genom att gemene man var van att råda över sin dagliga tillvaro och även var i stånd att planera, inte enbart för överlevanden, utan också för framtiden och de efterkommande. En dylik mentalitet var ägnad att upprätthålla förbudet mot att stjäla.

Dag Lindström inleder avsnittet om brottsligheten i Stockholm med att presentera källmaterialet, tänkeböckerna och saköreslängderna, varvid frågan om deras representativitet dryftas. Författaren framhåller att skråna och gillena hade rätt till intern jurisdiktion över sina medlemmar i vissa slag av brott. Staden var dock mån om att få de bötesintäkter som den var berättigad till, vilket talar för att bortfallet inte är alltför stort. Förlikningar utanför domstolen medförde även att brott inte framträder i handlingarna.

Granskningen av brottsligheten i Stockholm under perioden 1475–1625 visar att våldsbrotten var den allmännaste typen under hela perioden. Kvantitativt skedde inga större förändringar i våldsbrottsligheten, men våldets andel av alla avdömda brott sjönk från

drygt hälften till en dryg fjärdedel. Lindström framhåller att de inför domstol behandlade våldshandlingarna ofullständigt återger det totala våldet i samhället. Det fanns ett utbrett legaliserat våld bl.a. i relationen mellan arbetsgivare och arbetstagare samt inom familjen.

Medan våldsbrottens andel av de avdömda brotten sjönk, ökade överträdelsena av ekonomiska reglementeringsföreskrifter särskilt under 1500-talet. De utgjorde en tiondedel av brotten kring 1480, men fr.o.m. 1530-talet var deras andel en fjärdedel. Även ärekränkningar och olydnad mot myndigheterna visade en tendens att öka.

Till sin karaktär var våldsbrottsligheten i Stockholm likadan som i Arboga. I sin granskning kommer Lindström till slutsatsen att de lindriga våldshandlingarna kan ha haft till huvudsakligt syfte att kränka dem som blev utsatta för dessa handlingar och att de närmast skall jämföras med verbala ärekränkningar; detta skulle förklara benägenheten att dra obetydliga våldshandlingar inför rätta. Mot slutet av perioden utgör soldaterna ett nytt element bland förövarna av våldshandlingar, vilka också tenderar att bli grövre till sin karaktär.

Även förlikningarna mellan parterna tas upp till granskning om än tämligen kortfattat. Förlikningar ingicks såväl i samband med våldsbrott som i fråga om ärekränkningar. Lindström förvånar sig över att de också var vanliga i samband med brott mot liv. Förlikningarna illustreras med några exempel utan försök till någon djupare analys. Kompensationerna till kärandeparten behandlas i korthet. Författaren förmodar även att den dräptas anhöriga ofta accepterade rubriceringen vådadråp för att kunna få ekonomisk vinning.

Om orsakerna till brottsstrukturen och förändringarna i den framläggs allmänt hållna iakttagelser och ett antal hypoteser. Sålunda sätts det ökade antalet stölder mot slutet av den behandlade perioden i samband med det växande antalet tjänstefolk och soldater i rikets centralort.

Som ett exempel på möjligheterna att genom en mera intensiv analys av annat källmaterial än det, som emanerar från rättsskipningen, vinna insikt om de omständigheter som framkallade brottslighet kan tjuvnadsbrotten anföras. Det siffermaterial som Lindström presenterar visar höga stöldsiffror för vissa år. År 1492, som avser tiden maj 1492–april 1493, uppgick antalet stölder i Stockholm till 18. Under 1500-talet och i början av 1600-talet har saköreslängderna höga stöldsiffror för 1587 (15 st.), 1596 (15 st.), 1603 (20 st.) och 1616 (17 st.). Alla dessa toppar i stöldbrottsligheten sammanfaller med missväxter och hungersnöd samt höga spannmålspriser. Skördarna i början av 1490-talet ser ut att ha varit exceptionellt dåliga med exportförbud i Stockholm och höga maximipriser i Åbo som följd. I Finland har missväxter inträffat 1587 och 1588, möjligen även 1589, och också åren 1595–1598 kan karakteriseras som nödår. Till de allra

svåraste missväxtåren i hela norra Europa hörde 1601 och 1602, varjämte även 1603 och 1604 betecknas som nödår. Åtminstone i norra Sverige har åren kring mitten av 1610-talet varit missväxtår.¹¹

Stöldbrottsligheten når sin kulmen i Stockholm under de exceptionellt svåra nödåren i början av 1600-talet. Samtidigt noteras höga spannmålspriser i Sverige, visserligen inga maximala priser i motsats till situationen i Åbo. Den exceptionella stöldvågen i Stockholm sammanfaller tidsmässigt med de hungerupplopp som fick det ryska riket att skaka i sina grundvalar. För övre Norrlands vidkommande har Lennart Lundmark visat att missväxtåren vid mitten av 1610-talet ledde till hungerstöder.¹² Som en av förklaringarna till den ökande stöldbrottsligheten i Stockholm mot slutet av 1500-talet och i början av följande århundrade kan därför anföras "direkta" eller "indirekta" hungerstöder som förorsakades av återkommande missväxter med åtföljande höga spannmålspriser.

Heikki Ylikangas bok om makt och våld vid övergången från medeltiden till nya tiden består av fyra separata studier om rättsväsendet och brottsligheten. Artiklarna har följande rubriker: 'Domaren på Olaus Petris väg', 'Vad avsågs med morgongåva', 'Våldet och hur det sonades' samt 'Tvenne lagvaktare i förändringarnas ström' som betecknas som exkurs. Studierna är populärt hållna bearbetningar av undersökningar som tidigare framlagts i olika sammanhang.

Tyngst vägande är artiklarna om Olaus Petri och domarämbetet samt om våldsbrottsligheten. I den förra granskar Ylikangas omständigheterna kring domarreglernas tillkomst samt de missförhållanden

¹¹ Kustavi Grotenfelt, 'Aikaisemmista katovuosista Suomessa', *Juhlajulkaisu E. G. Palménin 70-vuotispäiväksi*, Porvoo 1919, s. 67–68. Matleena Tornberg, 'Ilmaston ja sadon vaihtelut Lounais-Suomessa 1550-luvulta 1860-luvulle', *THArk* 44, 1989, s. 62–68. Eljas Orrman, *Bebyggelsen i Pargas, S:t Märten och Vemo socknar i Egentliga Finland under senmedeltiden och på 1500-talet*, *Historiallisia Tutkimuksia* 131, Vammala 1986, s. 192–194. Erkki Kuujo, *Turun kaupungin historia 1366–1521*, Turku 1981, s. 127. Hugo Yrving, 'Kornhandel, Sverige', *KLNM* IX, sp. 158–159. Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I:2*, Stockholm 1936, s. 403; *FMU* V, nr 4359–4360. Lennart Lundmark, 'Svält och stöder i övre Norrland under 1610-talet', *Arkivet, historien, rörelsen. Sven Lundkvist 60 år*, Skara 1987, s. 101.

¹² Eljas Orrman, 'Bidrag till Finlands prishistoria. Priserna på råg, smör, tjära och salt i Egentliga Finland 1541–1610', *HTF* 1982, s. 370–372, 375–376. Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I:1*, Stockholm 1935, diagram 4. Lundmark, s. 104–109 – Om Ryssland t.ex. Helmut Neubauer, 'Vom letzten Rurikiden zum ersten Romanov', *Handbuch der Geschichte Russlands I:II*, Stuttgart 1989, s. 1012–1013.

inom rättsväsendet som gav upphov till dem. Enligt Ylikangas kan utarbetandet av domarreglerna endast förstås mot bakgrunden av Olaus Petris karriär från kungagunstling till oppositionsman. Som det främsta motivet för Olaus Petris och även Laurentius Andræs opposition mot kungen ser Ylikangas det agg och den bitterhet som de framkallat hos prästerskapet för sin medverkan vid avvecklandet av kyrkans självständiga ställning i förhållande till kungamakten. Olaus Petris opposition mot Gustav Vasa på 1530-talet ses i grund och botten som ett försök till försoning med ständsbröderna. Ett uttryck för oppositionen var domarreglerna som är en yttring av kritik mot missförhållandena inom rättsväsendet och samtidigt förtäckt kritik av kungen.

Utgående från domarreglernas maximer granskas de missförhållandena som rådde inom rättsskipningen under 1500-talet. Till dessa hörde domarnas begivenhet att ta mutor och önskan att förvärva bötesandelar. Detta åter bottnade till väsentlig del i att häradshövdingssämbetena förlänades åt högadeln och i praktiken sköttes av lagläsare. De sistnämnda åter hade en osjälvständig och svag position som särskilt framträder vid inrikespolitiska konflikter, t.ex. klubbekriget. Det hörde enligt Ylikangas till det normala, att domarna nonchalerade lagens stadganden vid utmätandet av straff. En källa till orättvisa domar utgjordes av edsgårdsmännen och deras roll vid bevisningen. Just förekomsten av orättvisa domar oroade Olaus Petri, och han strävade efter att eliminera möjligheterna att utfärda sådana. Den negativa inställningen till eder var ett uttryck för dessa strävanden. Ylikangas tecknar således rättsväsendets tillstånd i det svenska riket, särskilt i den östra rikshalvan, med mörka färger.

Det är inte enbart 1500-talets våldsbrottslighet som behandlas i studien om våldet och hur det sonades, utan hela rättsväsendets funktionssätt blir föremål för en granskning och även andra brottstyper beaktas. Studien grundar sig i hög grad på författarens undersökning om samma ämne från 1971,¹³ men i den föreliggande studien saknas det omfattande statistiska materialet från den tidigare undersökningen, som också innehåller jämförelser med förhållandena i Sverige.

Inledningsvis granskar Ylikangas tendensen att skärpa lagstiftningen och att utmäta allt strängare straff som gör sig gällande under senare hälften av 1500-talet, men enligt honom kan denna trend förmärkas redan fr.o.m. landskapslagarnas tid. Under vasakonungarna var de strängare straffen med bl.a. hänvisning till Mose lag inte enbart avsedda att förbättra de rättsliga förhållandena, utan de syftade

¹³ Heikki Ylikangas, 'Väkivaltarikosten motivaatiopohja 1500-luvun Suomessa', *HArk* 65 1971, s. 86–205.

i grund och botten till att stärka kungens och centralförvaltningens auktoritet inom alla sektorer av samhällslivet.

Av 1500-talets domböcker och saköreslängder framgår att böter inte sällan var lägre än vad lagen föreskrev och att vid brott mot liv den skyldige kom undan med böter även i sådana fall, där lagen inte medgav det. Redan Pentti Renvall behandlade utförligt dessa företeelser. Ylikangas tar upp de lindriga straffen till förnyad granskning och framlägger flera nya iakttagelser och tolkningar. Han framhåller att de nedsatta straffen var allmän praxis och att de allra flesta dråpare kom undan med bötesstraff. Han visar också att det fr.o.m. 1560- och 1570-talen börjar förekomma en ny typ av motiveringar i samband med bötesdomar för dråp. Man åberopade att gärningen skett i nödvärn eller i hastigt mod eller att offret på ett graverande sätt bidragit till den dödliga utgången; man åberopade även bristande bevis i dylika sammanhang. Det förekom också att den åtalade inledningsvis dömdes förlustig livet men därefter benådades till böter "till Kunglig Majestets behag". Dessa motiveringar tolkas som ett sätt att i en tid med en skärpt kriminalpolitik rättfärdiga de lindriga straffen.

Ylikangas belyser skickligt hur de nedsatta straffen var i allas intresse och hur de involverade agerade, särskilt i samband med mål som gällde dråp. Här framträder fogdens aktiva roll vid tinget. Ylikangas kan göra det sannolikt att dråparna redan före domstolsbehandlingen kunde avtala med fogden om domens art, dödsdom eller böter, och förmodar att fogden inte alltid blev lottlös ifråga om de ekonomiska värden som bytte ägare i samband med dessa rättegångar. Domstolens rörelsefrihet kunde även inskränkas genom att svarande- och målsägandeparten ingick förlikning och den senare uppbar ersättningarna redan före domstolsbehandlingen, varvid en dödsdom i praktiken var utesluten.

Som främsta orsak till domarnas, övriga myndighetspersoners, den lokala adelns och sakägarnas beredvillighet till bötesstraff vid brott mot liv ser Ylikangas ekonomiska intressen. I Finland har domarna i praktiken kommit i besittning av häradets bötesandelar i sin helhet, och adeln har tvärt emot privilegierna i stor utsträckning kunnat innehålla kronans andel av sina landbönders och även sina förläningsbönders böter. Han anser också att de i saköreslängderna redovisade nedsatta bötesbeloppen tjänade liknande syften; med nedsatt kronandel var det lättare för den dömda att pretera häradsandelen som inte nedsattes samt eventuella mutor. — De nedsatta bötesbeloppen och sparandet av dråparnas liv har dock även getts en annan förklaring. Blomstedt och Pirinen ser som främsta orsak omsorgen om skatteunderlaget, detta särskilt under de sista årtiondena av 1500-talet som för Finlands vidkommande präglades av såväl kameral som demografisk ödeläggelse samt av kronans uttag av ökade resurser för

krigföringen; handlingarnas vittnesbörd visar att dylika hänsyn inverkat på domstolarnas utslag.¹⁴

Förlikningarna mellan parterna i samband med dråp analyseras även. De egendomsvärden med vilka dråparen hade att lösa sitt liv av den avlidnes anhöriga uppgick i regel till betydande belopp och kunde motsvara värdet av hela hemman. Det ser ut som om dråparen ofta måste avstå så gott som hela sin egendom. I motsats till Dag Lindström konkretiserar Ylikangas i någon mån ersättningsbeloppens storlek med att anföra priser på olika slag av tillgångar i agrarsamhället. Även i fråga om fördelningen av ersättningen mellan den avlidnes anhöriga gör Ylikangas intressanta iakttagelser.

Under senare hälften av 1500-talet minskar antalet mål i saköreslängderna i Finland, vilket uppmärksammats av ett flertal forskare. Renvall kom till slutsatsen att det långvariga kriget mot Ryssland ledde till en nedgång i brottsligheten, antingen genom att det skedde en mental förändring eller genom att de element som var kriminellt disponerade blev involverade i de militära aktiviteterna. Blomstedt däremot ser nedgången i antalet bötfällda mål som en följd av en ändrad attityd hos allmogen; obetydliga brottmål drogs inte längre inför rätta. Det sjunkande antalet bötesdomar i saköreslängderna mot slutet av 1500-talet berodde enligt Ylikangas främst på att det fanns allt mindre kronoandelar som skulle redovisas i räkenskaperna. Adeln har egenmäktigt innehållit dessa andelar av de böter som deras länbor och förläningsbönder blev ådömda. Detta förklarar säkert en ansevärd del av nedgången i de regioner där hemmanen i stor utsträckning var av frälse natur och där förläningarna var talrika, men detta var inte fallet i alla delar av Finland.

Problemet med det sjunkande antalet avdömda mål mot slutet av 1500-talet har utförligt granskats av Pirinen utgående från situationen i Savolax, där ränteavsöndringarna under 1500-talet var fåtaliga. Från detta område finns inte endast saköreslängder utan för vissa år även domböcker. Pirinen framlägger flera intressanta resultat. För det första visar det sig att antalet ting per år sjunker mot slutet av århundradet. För tingslaget utgjorde underhållet av slottsfolket och dess hästar under tinget en betydande belastning, och då det långa kriget i öster krävde allt större resursuttag har det varit nödvändigt att minska antalet årliga ting. För det andra sker en drastisk nedgång i antalet avdömda brott kring år 1580, vilket inte enbart förklaras av det minskade antalet årliga ting. Vidare finner Pirinen att brottmålen kring 1560 representerade c:a 60 % av alla i domböckerna nedtecknade ärenden, men ett halvt århundrade senare dominerade civilmålen med över tre fjärdedelar. Som främsta orsak till nedgången i antalet

¹⁴ Blomstedt, s. 208–209. Pirinen, s. 526–527.

let brottmål som togs upp vid tingen ser Pirinen en attitydförändring bland allmogen; man drog inte längre obetydliga brott inför rätta. Till nedgången medverkade även det lägre antalet årliga ting, liksom även en minskad benägenhet hos häradrätten att utdöma böter.¹⁵

Brotten mot liv analyseras av Ylikangas på grundval av saköreslängderna, vilka ser ut att innehålla uppgifter om alla eller nästan alla dråp. Hans slutsats är att antalet dråp minskade under 1500-talets lopp, först i kustregionerna och senare i inlandet. Från denna allmänna trend förekom dock regionala avvikelser.

På 1500-talet var de lindriga våldsbrotten den mest vanliga brottskategorin på landsbygden i Finland, medan olydnad mot överhetens påbud utgjorde den näst allmänna typen. I västra Nyland, som Ylikangas ägnat särskild uppmärksamhet, utgjorde fallen av misshandel 40 % av alla avdömda brott. Först under det andra kvartalet av följande århundrade sker en ändring i brottsstrukturen. Då blir sedlighetsbrotten den allmännaste brottstypen, och även ärekränkningarna ökar.

Genom att tillgodogöra sig informationen i saköreslängder och övrigt kameralt längdmaterial kan Ylikangas teckna en tämligen nyanserad bild av misshandelsbrottsligheten. Av dessa brott utförde kvinnorna blott 5 % i Ylikangas undersökningsområde, medan 15 % av offren var kvinnor. Tjänstefolket, främst drängarna, har i betydligt högre grad varit offer för misshandel än förövare av våldsbrott. För Lojo sockens vidkommande visar Ylikangas, att c:a en tredjedel av dem som dömdes för misshandel var husbönder och att i stort sett alla bönder någon gång blev fällda för våldsbrott. En särskilt framträdande grupp bland dem som gjorde sig skyldig till misshandel utgjorde nämndemännen, särskilt de med lång tid i nämnden; sålunda ådrog sig i Lojo den 1571 som den rikaste taxerande bonden, som tidigare varit nämndeman, ett tiotal bötesstraff för misshandel under 1550- och 1560-talen. Åtal och dom för misshandel utgjorde inget hinder för medverkan i nämnden vid det ting där domen föll.

Ylikangas ägnar stort utrymme åt misshandelsbrottens orsakssammanhang. Olika hypotetiska orsakskomplex granskas, varvid de omständigheter som talar för och emot de olika hypoteserna presenteras. På så sätt blir författaren i tillfälle att granska olika slag av konfliktsituationer i 1500-talets agrarsamhälle. Sålunda dryftas bl.a. sambandet mellan ekonomiska intressemotsättningar och våldsbrott. Då författaren finner att de i våldsbrotten involverade i två tredjedelar av fallen var från samma by, men blott i en tredjedel av egendoms-

¹⁵ Pirinen, s. 500–506, 527–528. — Jfr Taussi Sjöberg, s. 161–189 samt Johan Söderberg, 'En fråga om civilisering. Brottmål och tvister i svenska häradsrätter 1540–1660'. *HT* 1990, s. 229–258.

brotten, drar han slutsatsen att ekonomiska tvister inte kan ha varit den främsta orsaken till våldsbrotten.

Behovet hos 1500-talsmänniskan att värna om sin heder ser Ylikangas som den främsta orsaken till de talrika misshandelsbrotten. Han framhåller att smädelse som inte innefattade förtal enligt landslagen inte var belagd med straff, då det var fråga om allmogen. Således saknades möjlighet att väcka åtal för kränkande yttranden som inte innehöll påståenden om kriminaliserade handlingar. Därför var den som blev utsatt för smädelse tvungen att reagera med fysiskt våld, för i annat fall godtog han förolämpningen. Ylikangas fränkänner dock inte alkoholen och de ekonomiska tvisterna en viss betydelse för våldsbrotten.

Den utbredda våldsbrottsligheten vittnar enligt Ylikangas om att allmogen i Finland vid övergången från medeltiden till nya tiden karaktäriserades av en ytterst sårbar självkänsla. Detta karaktärsdrag bottnade i att de isolerade förhållandena i skogsbygderna ledde till bristande färdigheter och tafatthet i det sociala umgänget. Detta framträdde särskilt då invånarna från skogsbyarna kom i kontakt med folket i de centralt belägna byarna. De förra blev lätt utsatta för åtlöje, vilket åter framkallade våldshandlingar från deras sida. – Hos Ylikangas utövar skogen i viss mån samma inverkan på människorelationerna som bergsregionerna hos Fernand Braudel.

Ylikangas framhåller att våldsbrottsligheten var ett underklassfenomen, eftersom bondeklassen i sin helhet hörde till underklassen. Denna slutsats avviker från hans uppfattning från år 1971. Där hänförs de besuttna bönderna till samhällets toppskikt på grund av frälsets ringa antal och dess generellt sett tämligen ringa förmögenhet ännu långt in på 1500-talet. I denna tidigare studie ses nedgången i våldsbrottsligheten som en följd av att böndernas självkänsla knäcktes av krigets ekonomiska bördor samt av adelns och den närstående grupper allt mera dominerande position i lokalsamhället till följd av de frikostiga donationerna och förläningarna fr.o.m. de sista årtiondena av 1500-talet.¹⁴ Nu lämnar han dock frågan om orsakerna till nedgången i våldsbrottsligheten öppen.

Den syn på domstolarnas funktionssätt och deras ställning i lokalsamhället som Österberg och Lindström företräder avviker i hög grad från Ylikangas uppfattning. De förstnämnda kommer till slutsatsen att domstolarna i sin dömande verksamhet eftersträvade det allmänna bästa genom att förhindra eskaleringen av konflikterna och genom att sörja för att de felande inte blev utstötta ur samhällsgemenskapen. Ylikangas däremot ser domstolarna som en arena, där såväl grupper som individer med tillbudsstående medel försökte påverka behandlingen till sin fördel och där alla, även de som var satta

att skipa rätt, eftersträvade ekonomisk vinning. I ett europeiskt perspektiv har Österbergs och Lindströms bedömning ett berättigande, men i deras framställning hamnar den grogrund som gav upphov till brottsligheten i skymundan.

Den största förtjänsten i Österbergs och Lindströms undersökning ligger i det internationella perspektivet och det komparativa greppet, men prioriteringen av dessa aspekter har lett till ett lamt intresse för de konkreta orsakssammanhangen bakom brottsstrukturen. I centrum för Ylikangas intresse står däremot de samhällseliga strukturer som har framkallat våldsbrottsligheten. Hans bok karakteriseras av idérikedom såväl i fråga om metoder som problematik samt av djärva och tämligen tillspetsade slutsatser, vilka kan medföra för stora för- enklingar. Som den professionella dramatiker han också är, har Ylikangas förmågan att göra sin framställning medryckande och att uttrycka sig pregnant. Det vore önskvärt, att de centrala delarna av boken kunde göras tillgängliga för det internationella forskarsamfundet.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Studier i äldre svensk rättshistoria

Rättshistoriska studier, Skrifter utgivna av institutet för rättshistorisk forskning, Serie II, Band 14. VIII+186 s. Lund 1988.

Band 14 av *Rättshistoriska studier* innehåller fem bidrag, som hänför sig till tiden före 1734 års lag. I fyra av dessa granskas frågor som ansluter sig till olika lagars tillkomstomständigheter och datering samt medeltida lagterminologi.

I studien 'Stadslag, statsmakt och tyskar i senmedeltidens Stockholm – några problem' behandlar Kjell Kumlien den svenska stadslagens tillkomst, datering och innehåll mot bakgrund av relationerna mellan tyskar och svenskar i det medeltida Stockholm. Han framhåller att den framskjutna ställning som tyskarna fick genom stadslagen står i en klar kontrast till Magnus Erikssons spända relationer till Lybeck och dess bundsförvanter. I fråga om stadslagens tillkomst kommer Kumlien till slutsatsen att Magnus Eriksson har utfärdat en "första skrivning" av stadslagen. Denna version har kallats "Björköarätt", vilket framgår av brev från 1349 och 1365. Denna lag gällde för Stockholm och var avsedd att med vederbörliga modifieringar kunna användas i rikets andra städer. Stadslagen i den form den bevarats utgör dock en "andra skrivning", och även den var avsedd för Stockholm. Denna lag innehöll betydande medgivanden åt tyskarna, vilkas inflytande nådde sin kulmen under senare hälften av 1300-talet. Kumlien betvivlar att Magnus Eriksson personligen godtagit den senare versionen i dess helhet eller formellt utfärdat den. Också denna version var avsedd att med lokala modifieringar tas i bruk i rikets städer.

Den mest kända handskriften av stadslagen (A), som tillhört Stockholms stad, sätter Kumlien i samband med det möte i Stockholm 1442, där Kristofers landslag proklamerades. Det ser ut som om han skulle förutsätta att det funnits planer på att få till stånd ock-

så en förnyad stadslag och att handskrift A är ett vittnesbörd om detta.

Av Per-Axel Wiktorsson ingår i volymen tvenne studier. I 'Ett bidrag till kännedomen om landslagens ikraftträdande' granskar ett brev från 1351 där uttrycket 'Sveriges lag' förekommer i motsats till den 'gamla lagen'. Handlingen, som gäller Östergötlands lagsaga, har tidigare ansetts vara en förfalskning från senare hälften av 1500-talet. Wiktorsson tolkar handlingen som en bristfällig svensk översättning från senast 1520-talet av ett äkta latinskt brev. Med hjälp av denna handling kommer han till slutsatsen, att Magnus Erikssons landslag har pålysts någon gång mellan den 25 mars 1350 och den 21 april 1351.

I sin andra studie 'Beteckningar för lag i diplom' behandlar Wiktorsson olika benämningar på lagar och deras tillämpningsområden i diplommateriale. Han kommer till slutsatsen att med ordet "terra" avsetts ett landskap eller den egna lagsagan, däremot inte "rike" eller "land". Wiktorsson gör även iakttagelsen, att uttrycket "terra" använts särskilt ofta under landskapslagarnas tid i Finland och Västergötland, och förmodar att detta skett för att markera det egna judiciella områdets oberoende. I motsats till "terra" har uttrycket "patria" använts i samband med ärenden som inte inskränkte sig till ett enda landskap.

Till studien om lagbenämningar ansluter sig ett landskapsvis uppställt appendix, som innehåller omnämningen av lagar i svenska diplom fram till 1368. Appendixet grundar sig huvudsakligen på *Diplomatarium Suecanum*. För Finlands vidkommande kan noteras att tiondestadgan för Österbotten (REA 111) under dateringen den 8 september 1335 medtagits. Man har dock kunnat påvisa att detta aktstycke är suspekt, att det i fråga om avlösningpriserna för de uppräknade varorna återger situationen under senare hälften av 1400-talet, men att det kan vara en kompletterad och interpolerad version av en äldre text.¹ Till de uppgifter som gäller Finland kan tilläggas ytterligare en som ingår i *Åbo domkyrkas svartbok* (REA 109) där uttrycket "secundum leges patriæ" förekommer 1345.²

I studien 'De nordiske lovbøger 1683, 1687 og 1734' granskar Inger Dübeck förutsättningarna för tillkomsten av lagkodifikationerna i Danmark, Norge och det svenska riket. Författaren framhåller, att en förutsättning för åstadkommandet av dessa lagprojekt var existensen av en enväldig monarki som eftersträvade rättslig enhet och en central styrning av riket samt en lagstiftning som svarade

¹ Kauko Pirinen, *Kymmenysverotus Suomessa ennen kirkkoreduktiota*, *Historiallisia tutkimuksia* 55, Helsinki 1962, s. 225–229.

² Jfr *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid IV*, sp. 273.

mot den ekonomiska och politiska verkligheten i samhället. Dübeck kommer till slutsatsen att lagböckerna inte särskilt väl motsvarade de uppställda målen. I Sverige fick man visserligen till stånd en lag som gällde både för landsbygd och stad, men alla lagböckerna präglades av konservatism så att det medeltida inflytandet förblev starkt.

Brottsligheten i Stockholm behandlas av Dag Lindström i studien 'Väld, förtal och förlikningar i Stockholm 1475–1625' utgående från en statistisk behandling av tänkeböckernas och saköreslängdernas brottsuppgifter. Denna studie ingår i något omarbetad form och försedd med mera detaljerad statistik i Eva Österbergs och Dag Lindströms arbete *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, jfr s. 635–639.

Eljas Orrman

Statsbygge och distriktsförvaltning

Lars Westerlund: *Statsbygge och distriktsförvaltning*, Åbo Akademis förlag, 444 s. Åbo 1989.

I Finland har den offentliga makten traditionellt haft ett starkt grepp om samhället. Staten dirigerar, reglerar, befäller och ingriper i medborgarnas och företagens liv på många olika sätt, vilket har kännetecknat dess agerande sedan århundraden. Styrningen har traditionellt varit mycket centraliserad och är det fortfarande. Tyngdpunkten i förvaltningen har legat på centraladministrationen, på de centrala ämbetsverken och andra organ nära den verkställande maktens ledning – detta är allmänt känt och omdebatterat och frågan har behandlats i forskningen.

Ett annat karakteristiskt drag för förvaltningstraditionen i Finland är en stark lokal självstyrelse vars rötter går tillbaka till medeltiden. Självstyrelsen har visserligen under seklerna fått kämpa mot styrningen från centralförvaltningen som kontinuerligt vunnit i styrka – en fråga som likaså debatterats och behandlats i forskningen.

Däremot har vår kunskap varit mycket begränsad i fråga om de mekanismer genom vilka centralmakten utsträcker sin styrning till medborgarna och kommunerna. Vilka är de konungens, kejsarens och presidentens händer som hjälper och styr oss? Enligt pol.lic. Lars Westerlunds doktorsavhandling *Statsbygge och distriktsförvaltning* sker detta genom statens distriktsförvaltning.

Westerlunds forskningsuppgift är krävande, han vill skildra statsbygget genom distriktsförvaltningens utveckling. Han närmar sig statsbygget via å ena sidan statsbygget i historien, å andra sidan via statsbygget och distriktsförvaltningen i Finland. En bakgrund bildar strukturer och mekanismer rörande statsbildning i nutiden. Westerlund behandlar sitt ämne ur en komparativ, förvaltningshistorisk och statsrättslig synvinkel. I undersökningen kombineras realhistoriskt material rörande Finland med allmänna teorier. Undersökningen rör sig på flera nivåer: ett långt tidsperspektiv, flera tematiska dimensioner (modernisering, statsbygge, statens interna organisering på distriktsförvaltningens nivå), tekniska synpunkter på distriktsmyndigheternas interna organisationsstruktur och stadgandena rörande distriktsförvaltningen.

Undersökningens struktur beaktar dessa olika analysnivåer och teoretiska dimensioner och det råder en rimlig balans mellan de olika delarna, även om undersökningen uppvisar en viss inkonsekvens. Sålunda är den komparativa delen historielös, medan framställningen rörande Finland till sin struktur är historisk. För att placera in Finland i den allmänna framställningen rörande statens struktur och uppbyggnad borde framställningen ha varit likformig. Det allmänna statsbygget är knutet till historien och det framgår redan av den term som vunnit hävd inom forskningen, de s.k. nya staterna eller New Nations-projektet.

Undersökningen är klart disponerad, men själva temat behandlas bitvis mycket oenhetligt och diskussionen splittras på olika nivåer. I undersökningen tillämpas ett komparativt grepp, en förvaltningshistorisk infallsvinkel och ett rättsdogmatiskt grepp, vilka kompletteras av en statsteoretisk diskussion.

Även om undersökningens teoretiska och begreppsliga del är omsorgsfullt genomförda, står dess begrepp i vissa avseenden i strid med de vedertagna. Westerlund har gett speciellt termerna lokalförvaltning (s. 62) och distriktsförvaltning (lokal, territorial, s. 102–103) en tolkning som utgår från hans frågeställning, men som avviker från den vedertagna. Begreppen har utformats utgående från undersökningens komparativa grepp, i den begreppsliga koherenssträvans äsja. I en undersökning av detta slag hade en mycket användbar utgångspunkt kunnat vara att knyta begreppsbildningen till grunden för distriktsförvaltningen och statsbygget, m.a.o. till maktens och förvaltningens framväxt antingen nedifrån eller uppifrån. Begreppsdefinitionerna – lokal- och distriktsförvaltning – som är bundna till strävan till internationell koherens har byggts upp enbart på basen av staten, ett uppifrån konstruerat maktsystem; man kan säga att tillvägagångssättet har en idealistisk prägel. Allt annat än centralförvaltningen är lokalförvaltning. Detta torde vara centralbyråkratins dröm,

men svarar inte helt mot verkligheten och systemens brokighet inom förvaltningen under centraladministrationen.

I undersökningen definieras förvaltning i huvudsak som organisationsstruktur, kompetens och även som subordinationsrelationer. I kapitel V, undersökningens rättsdogmatiska del, behandlas förvaltningen ur ett vidare perspektiv än i de övriga avsnitten. I den jämförande analysen är förvaltningen enbart struktur. På flera punkter störs läsaren av denna obalans.

Undersökningens komparativa del bygger på forskningen rörande "New Nations" och "Field Administration"; greppet fungerar men är inte problemfritt. Dessa forskningsgrepp utformades inom den moderniseringsforskning som bedrevs i USA på 1950- och 1960-talen då man speciellt sökte modeller för u-ländernas utvecklingsprocesser. Westerlund diskuterar endast i allmänna termer dessa infallsvinklars plats inom moderniseringsforskningen och deras betydelse och relevans för Europa. Det förefaller även som om han, utan att närmare redogöra för urvalskriterierna, i sin jämförelse huvudsakligen tagit med länder som undersökts inom denna forskningsinriktning och i övrigt länder för vilka material funnits tillgängligt främst på engelska, men även på tyska.

Metodiskt är undersökningen inte entydig. Begreppen, statsbildningen och den statliga lokalförvaltningen granskas komparativt, medan utvecklingen i Finland bedöms förvaltnings- och lärdoms-historiskt. Organisationsstrukturerna behandlas med en rättsdogmatisk infallsvinkel.

Westerlund analyserar den förvaltningshistoriska infallsvinkeln tämligen ytligt. Av en förvaltningshistorisk behandling följer ännu inget metodologiskt val eller ställningstagande. När han säger att han anlägger en förvaltningshistorisk infallsvinkel innebär detta närmast att forskningsproblemet, förvaltningen, behandlas i ett tidsperspektiv. Den metodologiska basen uppstår ur den substantiella vetenskapliga teori som behandlas inom ramen för den historiska kontinuiteten. Förvaltningen (den må sedan vara organisationsstruktur, tjänstemannakår eller redskap för utövande av makt i samhället) kan granskas t.ex. enligt universitetens lärostolar utgående från allmän historia, politisk historia, ekonomisk och social historia, offentlig förvaltning eller statslära. Westerlund betonar närmast den kvantitativa behandlingen av det strukturmateriel han samlat in! Å andra sidan kan man i dessa avsnitt märka ett visst rättshistoriskt grepp.

Vid behandling av ett stort material som distriktsförvaltningen är ett kvantitativt grepp till hjälp. Det tillvägagångssätt Westerlund valt kan dock kritiseras för att distriktsförvaltningens organisering lösgjorts från stats- och samhällsutvecklingen. De kvantitativa bedömningarna har blivit ytliga. Westerlunds kvantitativa grepp hade också

kunnat vara mera systematiskt och gälla samhället. Ifall förvaltningen ställts i relation till folkmängden, hade distriktsförvaltningens utveckling fått följande utseende:

År	Statl. distrikts- förvaltning	Territoriell korporation	Juridiskt område	Befolkning (1000)
1650	9 500	900	3 500	350
1750	2 700	7 400	4 000	408
1800	3 200	1 200	5 100	830
1840	4 100	2 400	5 700	1 440
1890	4 060	2 400	7 300	2 380
1910	5 040	2 500	8 700	2 940
1940	3 800	2 700	9 900	3 690
1980	3 700	2 990	17 000	4 700

En tabell av detta slag hade gett distriktsförvaltningen eller tolkningen av förändringarna inom den nya dimensioner. Den ensidiga tillväxttolkningen borde ha kompletterats med tilläggsmaterial av något slag. Statens egen distriktsförvaltning har idag, grovt taget, samma omfattning som i början av autonomins tid. Territorialkorporationerna har inte blivit mycket mer täckande under de senaste tvåhundra åren, även om Westerlund framställer utvecklingen närmast som en tillväxt. Rättsväsendet har t.o.m. utglesats, kanske som en följd av förändringar i relationerna mellan rättsväsendet och medborgarna och i rättsväsendets ställning. Ifall statistiken hade utvidgats med uppgifter t.ex. om den interna regionala differentieringen inom kommunalförvaltningen, skulle författaren ha blivit tvungen att revidera sina tolkningar på många punkter.

Westerlund borde upprepat och med större eftertryck ha ställt frågan om distriktsförvaltningens betydelse för statsbygget; då hade han blivit tvungen att dryfta i vilken utsträckning man överhuvudtaget kan förklara statsbygget med distriktsförvaltningens hjälp? Utan en analys av de förmedlande mekanismerna kommer man genom distriktsförvaltningen åt statsbygget endast på ett allmänt, definatoriskt och på strukturernas plan. För en allmän analys av statsbygget är undersökningens empiriska material alltför snävt. Distriktsförvaltningens utveckling ger inte tillräcklig struktur åt den allmänna statliga organisationsuppbyggnaden, som är en mera heterogen företeelse än distriktsförvaltningen. Den kan i ingen händelse vara ett kärnområde för statsbygget. Relationerna mellan staten och samhället omfattar många osynliga relationer, av vilka organisationsstrukturerna endast är en blek vålnad.

I kapitel III analyseras distriktsförvaltningens historiska utveck-

ling i Finland kvantitativt på ett lyckat sätt. Det mångsidiga tabellmaterialet utgör ett ytterst värdefullt tillskott till den förvaltningshistoriska forskningen i Finland.

Westerlund borde ha dryftat periodiseringen på två punkter. Den första är startpunkten. Ifall utgångsläget är 1600-talet, blir tolkningen mycket annorlunda än om man utgår från medeltiden eller nya tidens början. Åtminstone borde valet ha motiverats. Under medeltiden var förvaltningen huvudsakligen distriktsförvaltning enligt Westerlunds definition. Statsbygget skedde då underifrån eftersom socknarna och länsförvaltningen stod fria i förhållande till statsorganisationen; varför startar undersökningen inte från medeltiden?

Den andra frågan gäller periodiseringen inom arbetet, man måste ställa frågan om den i en undersökning av detta slag kan följa de politiska vändpunkterna. Det visar sig att 1640-talet, autonomins början och självständigheten inte utgör några vändpunkter i distriktsförvaltningens utveckling. Förhållandet mellan vändpunkterna på storpolitikens, statsbyggets och distriktsförvaltningens område borde ha analyserats mera ingående. Det historiska materialet ger inga klara svar i fråga om undersökningens målsättning — att beskriva statsbygget med hjälp av distriktsförvaltningen. Det förefaller som om de politiska vändpunkterna skulle vara oberoende av distriktsförvaltningen, en till folkmängden relaterad granskning kunde ha gett antydningar om annorlunda förklaringar och det kvantitativa materialet skulle ha stött periodiseringen.

I fråga om tolkningen av enskilda historiska situationer ger undersökningen inte anledning till anmärkningar. Däremot skulle läsaren gärna ha sett att Westerlund uppskattat vilken inverkan förryskningssträvandena vid sekelskiftet utövade på distrikts- och länsförvaltningens utveckling. Då man i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, alltså då konflikten var mest akut, försökte delegera befogenheter och uppgifter nedåt, gynnade finländarna de centrala ämbetsverken och deras distriktsförvaltning, medan de ryska myndigheterna stödde guvernörerna och länsstyrelserna som stod direkt under generalguvernören. Detta hade högst sannolikt en inverkan på distriktsförvaltningens utveckling.

I fråga om självständighetstidens första år kunde författaren ha dryftat vilken betydelse grannskapet med världens första socialistiska stat hade för utvecklingen av en mycket starkt enhetsstat och den däri ingående negativa inställningen till landskapssjälvstyrelse. Staten Finland måste vara stark och centraliserad och landskapssjälvstyrelse skulle ha försvagat staten. Under 1800-talet var Finland en del av Ryssland, varvid förvaltningen likaså måste vara centraliserad. Finland har alltså aldrig haft råd med regional decentralisering, ty utformningen av ett nationellt medvetande och statsbildningen har va-

rit viktigare mål än en regional identitetsbildning. Skulle vi idag ha råd?

I kapitel V ges ett referat av diskussionen i Finland på 1800- och 1990-talen om läns- och landskapssjälvstyrelse. Det ansluter sig inte alldeles direkt till distriktsförvaltningen och innehåller inte heller alltid tillräckliga anknytningar till statsbildningstematiken. Diskussionen har förlorat sitt nyhetsvärde långt före Westerlunds koncentrerade sammanfattning. Däremot hade han kunnat tolka den gamla diskussionen t.ex. ur centralförvaltningens styrningssynvinkel.

Allt som allt är Lars Westerlunds avhandling en viktig tvärvetenskaplig undersökning om distriktsförvaltningens utveckling i Finland. Tack vare sitt kvantitativa grepp, heltäckande framställningssätt och kombinationen av ett historiskt och teoretiskt behandlingssätt öppnar den nya banor inom finländsk förvaltningshistorisk forskning. Undersökningen höjer sig över de tallösa historiska detaljerna och händelserna och bär över dem med de teoretiska begreppens hjälp.

Seppo Tiihonen

Två komparationer över kommunalförvaltningssystemen på landsbygden i Norden under 1800-talet

Harald Gustafsson, *Kommunal frihet för nationell samling. Debatter om kommunalreformer i 1800-talets Norden*, Studier i stads- och kommunalhistoria 2, Stadshistoriska institutet. 75 s. Stockholm 1987.

Torkel Jansson, *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. En konturteckning av 1800-talets Norden*, Studia Historica Upsaliensia 146. 229 s. Uppsala 1987.

Nordiska historiska jämförelser är ytterst stimulerande ifall en övernationell infallsvinkel leder till ett ifrågasättande av nationella självklarheter. Kan en komparativ synvinkel tillämpad av en enskild forskare från första början producera annorlunda kunskap än t.ex. de nordiska projektens sammanfattande uppsatser som bygger på nationella rapporter?

Två svenska forskare har samtidigt företagit ett dylikt försök på samma ämnesområde genom att komparativt undersöka 1800-talets kommunalförvaltningsreformer på landsbygden. Båda har tidigare meriterat sig inom samnordiska projekt, Harald Gustafsson inom 1700-talsprojektet "Centralmakt och lokalsamhälle", medan Torkel Janssons bok tillkommit inom projektet "Från association till massorganisation".

I praktiken har båda blivit tvungna att begränsa ämnet och källmaterialet så att det kan behärskas av en forskare. Gustafsson undersöker fem regeringspropositioner rörande kommunallagar och parlamentsdebatterna om dem, vilka ledde till lagar som reformerade landskommunernas förvaltning i Norge 1837, Danmark 1841, Sverige 1862, Finland 1865 och Island 1872. Med denna avgränsning bygger undersökningen i väsentlig grad på primärkällor.

Jansson täcker ett bredare fält i tid och rum. Han granskar utvecklingen i fråga om landskommunernas förvaltningsorganisation från 1800-talets början på några punkter ända till 1920-talets början och så att komparationen – utan några särskilda motiveringar – också omfattar Baltikum (Est-, Liv- och Kurland); dessutom granskas Slesvig-Holstein, Färöarna och Grönland mera i detalj inom ramen för avsnittet om Danmark. Utöver det normativa materialet, förordningar och riksdagshandlingar, utnyttjar Jansson en omfattande forskningslitteratur. Varken Gustafsson eller Jansson behandlar stadsförvaltningen eller reformerna inom självstyrelsen på högre nivå, inte heller hur förvaltningsnormerna tillämpades i praktiken. De har tagit del av varandras texter i manuskriptskedet.

Gustafssons informativa och klara undersökning är väl avgränsad och strukturerad. De centrala frågorna är kommunens förhållande till staten samt förhållandet mellan kommunen och dess invånare i de olika länderna. Vid analysen av parlamentsbehandlingen placerar Gustafsson s.a.s. 13 sammanträden i samma sal: fyra stånd i Helsingfors respektive Stockholm, två kammare i Kristiania, ständerförsamlingar i Roskilde och Viborg samt alltinget i Reykjavik. I debatten stod två huvudlinjer mot varandra. En kommunalfrihetlig linje ville montera ner statsmakten och i kommunalfrågan skapa mesta möjliga självstyrelse för de lokala eliterna. En statskommunal linje ville tvärtom slå vakt om privilegierade gruppers ställning och behålla statens obestridda överhöghet över samhället. Gustafsson anser, att den förra linjen segrade i parlamenten i Norge, Island och Sverige, den senare åter i Danmark och även i Finland "eftersom lantdagen själv fastslog kommunernas starka underordnande under staten i sitt utskottsbetänkande" (s. 46). Enligt min mening är det sistnämnda en något oskälig slutsats och författaren träffar mera rätt då han på ett annat ställe i texten betraktar betänkandets formulering som "en nödvändig

läpparnas beaktelse till den storfurstlig-kejserliga auktoriteten" (s. 34).

I diskussionerna vid detta syntetiska, samnordiska plenum framträder också enskilda riksdagsmän med sina speciella synpunkter (från Finland t.ex. prostarna Bergh, Borg och Stenbäck, bönderna Kiuru, Klami och Pelkonen samt herrarna von Knorring och von Born). Men Gustafsson placerar också in diskussionerna i vart lands aktuella politiska situation och granskar kommunalreformerna som politiska slagträn och medel att nå andra mål: "Kraven på kommunal självstyrelse kunde nog ibland ha sin udd riktad mot statsmakt och centralisering, men i ett längre perspektiv kan de ses som en del av sammansvetsandet av statsterritoriets invånare till en nation" (s. 57). Detta passar speciellt väl in på Finland som bl.a. Lars Westerland och Henrik Stenius nyligen konstaterat.

Janssons teoretiska utgångspunkt är "den historiematerialistiska forskningstraditionen". I enlighet med den tillämpar han en dynamisk modell där samhället emanciperar sig från ett "feodalt" urtillstånd till ett "kapitalistiskt", individualistiskt och liberalt och där lokalförvaltningens organ följer de socio-ekonomiska grundstrukturernas förändring. Metoden är komparativ, men avsikten är inte att jämförelsen skall begränsa sig till ett enkelt konstaterande av likheter och olikheter. Avsikten är att ur ett övernationellt perspektiv följa tidens diskussion, analysera det normativa materialet mot bakgrunden av de rådande socio-ekonomisk-politiska förhållandena, tolka det som tidigare forskning lyft fram och på denna högre analysnivå uppnå kvalitativ ny kunskap. Härvid kan nationella självklarheter framstå som historiskt och regionalt bestämda särdrag av en allmän historisk process.

Jansson drar i utgångsläget två viktiga skiljelinjer genom sitt undersökningsområde. Den ena skiljer Sverige-Finlands konstitutionella system från den oldenburgska monarkins (och den baltiska) absolutistiska författningstradition. Söder om den andra, den agrarstrukturella gränsen ligger de områden som domineras av det feodala produktionssättet eller godsekonomin. Den här gränsen låter Jansson löpa "från Ladoga genom södra Finland, låter den passera söder om såväl Åland som Gotland och Dalvälvens nedre lopp, för den vidare ut i Skagerack mellan Lindesnes och Skagen och upp i Nordatlanten" (s. 14). En av de genomgående aspekterna i Janssons undersökning är ytterligare att granska dragkampen mellan självstyrelsetanken och förvaltningsambitionerna i triangeln stat, offentligt reglerat lokalsamhälle och frivilligföreningar.

Beror det kanske på den historiematerialistiska utgångspunkten att de samhällen framträder speciellt tydligt där modellens övergång från feodalism till kapitalism förverkligas stilrenast: Estland, (de danska)

hertigdömena och Gamla Finland med dess donationsgodsområden? Vid det senare fäster Jansson relativt sett större uppmärksamhet än man gjort i finländska översiktsarbeten (Soikkänen m.fl.). Är det kanske ändå inte en överdrift då han hävdar att landsbygdsbefolkningen i de östra finländska gränstrakterna "som inte på länge (eller aldrig) kommit i kontakt med de äldre sockeninstitutionerna, visade upp en klart avvikande attityd till de så traditionsförankrade författningsförslagen" (s. 162)? Det är också i enlighet med Janssons grunduppfattning att problematisera de utländska förebildernas betydelse i kommunalreformerna: "De norska formannskapslovenes inflytande på den svenska kommunallagstiftningen får inte överbetonas" (s. 160). Att "förklara" samstämmigheten i de svenska och finländska kommunalförfattningarna som ett lån är enligt honom trivialt faktsummerande jämfört med det komparativa resultatet: "att man i de båda länderna hade samma kort att spela med, att man, enkelt uttryckt, inte kunde bibehålla exempelvis stämmoprincipen på mer än ett sätt" (s. 161).

Janssons framställningssätt med dess gogolaktiga satskonstruktioner gör boken tungläst. Framställningen är nyanserad och mångfasetterad, men också till den grad överlastad med fakta och detaljer att den på sina ställen börjar påminna om de av författaren föraktade faktsummerande handböckerna med den beklagliga skillnaden att den tanke som skall hålla samman fakta inte är tillräckligt disciplinerad. T.ex. i avsnitten om Baltikum och hertigdömena tappade recensenten den röda tråden vid ett flertal tillfällen. Å andra sidan är Jansson frågeställning ytterst ambitiös och den genererar fortlöpande nya intressanta delproblem. Han är en stor syntes på spåren.

Båda författarna betecknar sina böcker som forskningsexperiment och undersökningarna talar för att vi behöver mer av detta slag av nordiska komparationer byggda på en forskares insatser. Ett elementärt, men inte ringa problem gäller språken. I Janssons käll- och litteraturförteckning imponeras läsaren bl.a. av över trettio titlar på finska, estniska och isländska. Hur många nordiska fackhistoriker utanför Finland kan idag eller i framtiden utan svårigheter ta del av finsk text? Finländarna klarar nog de nordiska språken, fränsett isländskan. Här finns en uppenbar "marknadsnisch" också för andra finländska forskare än Eino Jutikkala; för dem torde det ju vara lättare än för nordiska kolleger att vid behov lära sig estniska.

Jussi Kuusanmäki

Nationalsocialismen i Sverige

Heléne Lööw, *Hakkorset och Wasakärven: En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924–1950*, Avhandling från Historiska institutionen i Göteborg nr 2. 527 s. Munkedal 1990.

Heléne Lööw disputerade i maj 1990 vid Göteborgs universitet på en avhandling om nationalsocialismen i Sverige, ett ämne som före henne behandlats av endast några akademiska forskare. Författaren säger sig ha haft ambitionen att nyansera och fördjupa denna tidigare forskning, och det visar sig även att hennes grepp är mer analytiskt än föregångarnas.

I Sverige grundades på 1920- och 30-talen ett otal fascistiska och nazistiska organisationer, vilka än splittrades, än gick samman, bytte namn och intrigerade mot varandra, scener som är välkända från de flesta europeiska länder, inklusive vårt eget. "Detta myller av människor och sammanslutningar skapar en komplicerad bild av utbrytningar, koalitioner och maktkamper, vilka är en bok i sig". Som orsaker till splittringen anger Lööw bl.a. avsaknaden av en samlande ledargestalt och att de olika grupperingarna leddes av viljestarka och excentriska personer som hade svårt att inordna sig i en samlingsrörelse, iakttagelser som också de lika gärna kunde gälla Finland.

Det första nationalsocialistiska partiet, Svenska Nationalsocialistiska Frihetsförbundet (SNFf), grundades redan 1924 av bröderna Gunnar, Sigurd och Birger Furugård, vilka under en resa i Tyskland på våren 1922 kommit i beröring med den tyska nationalsocialismen. I kretsen kring Elof Eriksson och dennes antisemitiska tidskrift *Nationen* bildades Sveriges Fascistiska Kamporganisation (SFKO), som var fascistiskt inspirerad och till vars stiftare hörde bl.a. furiren Sven Olov Lindholm. Dessa organisationer antog 1929 båda nya namn, Svenska Nationalsocialistiska Bonde- och Arbetarföreningen (SNBA) respektive Sveriges Nationalsocialistiska Folkparti (SNFP), och gick följande år tillsammans med en tredje organisation, det nybildade Nysvenska Förbundet, samman i Nysvenska Nationalsocialistiska Partiet (NSNP), vilket i sin tur vid årsskiftet 1930/1931 bytte namn till Svenska Nationalsocialistiska Partiet (SNSP). I det nya samlingspartiet var veterinären Birger Furugård "Riksledare", medan Sven Olov Lindholm var redaktör för partiets tidning *Vår Kamp*. Mellan Furugård och Lindholm uppstod dock snart ideologiska och personliga motsättningar, vilka ledde till att Lindholm som företrädare för en mer socialistiskt betonad linje blev utesluten i januari 1933. Lindholm och hans anhängare grundade därefter omedelbart ett eget parti, Nationalsocialistiska Arbetarepartiet (NSAP). De båda natio-

nalsocialistiska organisationerna, som till en början var i stort sett jämstarka vad antalet lokalavdelningar beträffade, fick hösten 1933 konkurrens av det överklasspräglade Nationalsocialistiska Blocket (NSB). Vid sidan av dessa tre "stora" grupperingar verkade ett stort antal mindre rörelser och enskilda personer, vilka tidvis samarbetade med de tre huvudriktningarna.

En fjärde större rörelse uppstod 1934, då Sveriges Nationella Ungdomsförbund/Sveriges Nationella Förbund (SNF), som en längre tid orienterat sig mot nationalsocialisterna, definitivt bröt med moderpartiet, högern, och etablerade sig som ett fristående politiskt parti. Vid brytningen medföljde två av högerens riksdagsmän, men dessa mandat gick förlorade vid riksdagsvalet 1936, trots att SNF fick drygt 31 000 röster. De nazistiska/fascistiska/högerextremistiska partierna var därefter aldrig representerade i riksdagen. Inom denna sektor uppträdde 1938 ytterligare Socialistiska partiet (SP), som ursprungligen varit vänstersocialistiskt, men sedermera alltmera utvecklade sig i riktning mot nationalsocialismen.

Efter riksdagsvalet 1936, där SNSP erövrade endast 3 000 röster mot NSAP:s drygt 17 000, gav Furugård upp och uppmanade sina återstående anhängare att ansluta sig till Lindholm, som därmed framstod som den svenska nationalsocialismens obestriddige ledare. Lindholm tonade 1938 ned det tyskinspirerade i sitt parti bl.a. genom att döpa om det till Svensk Socialistisk Samling (SSS) och genom att låta Wasakärven ersätta hakkorset. Ideologiskt sett gick partiet dock alltmer högerut, sedan den tidigare dominerande vänsterflygeln tunnats ut genom avhopp. Under kriget företrädde en falang en tyskvänlig linje, medan en annan ville hålla distans till Tyskland. Att SSS skulle ha mottagit ekonomiskt understöd av tyska myndigheter har varken den tidigare forskningen eller Lööw funnit belägg för, men däremot har det entydigt framgått att de två "stora" högerextremistiska grupperingarna SNF och SP, den s.k. nationella oppositionen, erhöll bidrag för utgivandet av sina tidningar *Dagsposten* och *Folkets Dagblad*. Detta rimmar väl med de iakttagelser som har kunnat göras om stormaktens strategiska agerande både före och efter Tredje rikets dagar; man satsar på de grupper som har inflytande i det samhälle man önskar påverka, och inte på splittergrupper, dessa må sedan vara hur ideologiskt närstående som helst. Enligt uppgift hade tyskarna dock inte någon verklig tilltro till SNF, vilket bedömdes som alltför liberalt och kraftlöst. "Däremot knöt de stora förhoppningar till vissa inom NSAP/SSS:s ledning samt till Bondeförbundet och SP". "Svenska grupper" sades även arbeta för en sammanslagning av Bondeförbundet, NSAP/SSS och SP. På tyskt håll var man skeptiskt inställd till Bondeförbundets ledare Bramstorp, som helst borde ersättas med en "enkel men hård agrar". — Tankegångar som påminner

om dessa utvecklades bl.a. vid de samtal republikens president Risto Ryti förde under fortsättningskriget med tyska sändebudet i Helsingfors, Wipert von Blücher, och andra tyska dignitärer. Det var därvid ofta tal om den finska "bondedemokratin", som var väsensskild från de plutokratiska demokratierna, och därför – utvecklad i auktoritär riktning – skulle kunna accepteras av Tyskland sedan nazismen segtrat i den pågående kraftmätningen med demokratin och bolsjevismen. Även Hitler själv hänvisade i flera sammanhang i positiva ordalag till denna finländska "bondedemokrati". Bakgrunden till detta var måhända den, att man tänkte sig att Sverige och Finland – vilka inte erövrats av tyskarna med vapenmakt – skulle tolereras i det nya av Tyskland behärskade Europa, om de omvandlade sig till auktoritära "bondedemokratier".

När beskedet om att Tyskland kapitulerat kom den 10 maj 1945, tog SSS:s ortsgrupp i Göteborg ned fanan i fönstret av fruktan för att den seggerrusiga folkmassan skulle storma partilokalen. Förstämning och förvirring rådde inom partiet, men man beslöt trots allt att fortsätta verksamheten. Denna gick dock trögt under efterkrigsåren, och 1950 fattades beslut om nedläggning. Lindholms parti hörde till de få rörelser vilka en gång kallat sig nationalsocialistiska som överlevde kriget. Lindholm uppges själv ha sagt sig vara den ende nazistledaren i världen som avgått med pension.

Löow har koncentrerat sig på de två huvudgrupperingarna, SNSP och NSAP/SSS, men uppehåller sig av naturliga skäl för det mesta kring den sistnämnda. SSS engagerade sig starkt för ett svenskt deltagande i vinterkriget, och c:a 150 medlemmar, inklusive ledaren, anmälde sig som frivilliga. Lindholm blev dock inte antagen till Svenska Frivilligkåren (som Löow kallar Svenska Frivilligbataljonen; så hette den svenska frivilligformationen i början av fortsättningskriget), eftersom detta hade försvårat rekryteringen av arbetarungdom.

SSS intog också annars en ytterst positiv attityd till vårt land, som tog sig uttryck bl.a. i att Finland inte innefattades i ett i februari 1941 utfärdat förbud att odla förbindelser med befryndade rörelser i utlandet. Till dem i Finland som inte ställde sig avvisande till ett samarbete med SSS hörde den i oktober 1940 bildade grupperingen Luova Työ, vilken uttryckligen uppställde Lindholm-rörelsen som en förebild och presenterade sig själv som en "nationell arbetarrörelse". Denna starkt äktfinska organisation, som var ett av de talrika "sidospåren" inom den nationalsocialistiska rörelsen i Finland, blev dock inte långlivad.

Även det stora "korståg" mot bolsjevismen som Hitler satte igång sommaren 1941 utövade en lockelse på de svenska nazisterna, som på nytt i stora skaror sökte sig under de finska fanorna. De grundade t.o.m. en egen sammanslutning vid Hangöfronten. "I augusti 1941

bildades bland SSS:s frivilliga på Hangö i Finland organisationen Sveaborg. Sveaborg var ursprungligen en vanlig politisk enhet inom partiet men kom snabbt att utvecklas till en ersättare för SA/Frontavdelningarna och till en organisation för partiets frivilliga i Finland och det tyska Waffen-SS. Vid Sveaborgarnas återkomst till Sverige 1941 (på ett annat ställe skriver Lööw att Svenska Frivilligbataljonen återkom till Sverige "på nyåret 1942", vilket bättre överensstämmer med verkligheten) gav Lindholm Sveaborgsledningen i uppdrag att skapa en riksledning för partiets frontavdelningar." – Hösten 1941 inträffade således det anmärkningsvärda, att såväl inhemska och rikssvenska som tyska nazister hade organiserad verksamhet i Finland; en NSDAP-avdelning för i landet bosatta tyskar hade bildats redan i början av 1930-talet, och den tolererades även under fortsättningskriget av myndigheterna (under vinterkriget hade verksamheten däremot legat nere).

Sveaborg bildades "på Hangö" den 3 augusti 1941 av sju frontmän vid andra och tredje plutonen inom andra kompaniet av Svenska Frivilligbataljonen. Lööw uppger vidare att Sveaborg kom att successivt utvidgas under vinterkriget (hon avser självfallet fortsättningskriget). "Den ursprungliga avdelningen fick underavdelningar – sektioner, block och s.k. korsun, som bestod av 6-10 personer". De svenska nazisternas engagemang fortsatte även vid östfronten, efter det att frivilligbataljonen skeppats hem, nu som Kampavdelning Hallberg-Cuula (uppkallad efter partiets propagandachef Gösta Hallberg-Cuula, som stupat) och Tropp Karhumäki. Författaren hävdar att "de" tillsammans hade "mellan 300 och 400 medlemmar under perioden" och att ett femtiotal stupade i striderna i Finland. Dessa siffror är sannolikt tilltagna något i överkant, eftersom själva frivilligbataljonens totala manskapsstyrka uppgick till 720 man, och sammanlagt drygt åttio rikssvenskar stupade under hela kriget, de flesta under de hårda avväjningsstriderna sommaren 1944.

Det är knappast rimligt att anta att ungefär hälften av de frivilliga hade varit nazister, men många var det, så många att det väckte åtskilligt med negativ uppmärksamhet. I den nyutkomna historiken *Svenska Frivilliga i Finland 1939–1944* (1989) omtalas att svenske militärattachén i Helsingfors, major G.M. von Stedingk i en rapport till sin regering och chefen för försvarsdepartementet av 17.12.1941 beräknade att antalet "sympatisörer eller intresserade" hade varit ca: 220–230. Här meddelas även att bataljonsledningen i början av oktober utfärdat ett uttryckligt förbud mot all politisk aktivitet.

Lööws opus på inemot femhundra sidor har obestridliga förtjänster, men även vissa brister, särskilt i fråga om detaljer. Avhandlingen är uppdelad på ett stort antal "delundersökningar", som författaren kallar dem, vilket gör att helhetsintrycket blir något splittrat. I sin

översikt av tidigare forskning konstaterar Lööw att Eric Wärenstams 1970 utgivna *Fascismen och nazismen i Sverige* "ger en ovärderlig tillgång till sakupplysningar men besvarar icke tillfullo de frågor författaren inledningsvis ställer." Det är svårt att bedöma om Lööws eget arbete uppfyller detta krav bättre, helt enkelt av den anledningen att de frågor hon ställer är så många. Minst 10-15 procent av utrymmet i boken går vidare åt till att tala om vilket nästa steg är, vilket måhända är renlärt vetenskapligt sett, men synnerligen irriterande för läsaren. Därtill redogör författaren ofta tämligen mångordigt för omständigheter som inte förefaller relevanta. Ett citat (ur avsnittet om den svenska säkerhetstjänstens historia, som kompletteras med en detaljerad tabell över säkerhetstjänstens kostnader åren 1939-1945!) må belysa detta:

Den säkerhetstjänst som byggdes upp var således mycket personalkrävande och polisen behövde därför rekrytera personal i stort antal. Eftersom säkerhetstjänstens arbete var mycket känsligt måste personalen dessutom vara pålitlig. Jag kommer här att redovisa de anställdas antal, ålder och könsrättvisa sammansättning. En sådan studie har inte gjorts tidigare. Redovisningen är begränsad till centralbyråns personal, eftersom det är den enda del av säkerhetstjänsten för vilken uppgifter finns tillgängliga. Det förtjänar påpekas att antalet anställda inom säkerhetstjänsten, då som nu, var hemligt. Det är därför svårt att göra en uppskattning av hur många polismän som mellan åren 1939 och 1945 var involverade i säkerhetstjänstens arbete, men det torde röra sig om åtskilliga tusen.

Den organisation som kom att byggas upp var, som antytts inledningsvis, mycket personalkrävande. Personal behövdes för brevcensur, inre och yttre spaning, telefonavlyssning, administrativt arbete, granskning av beslagtaget material etc. Till de höga befattningarna rekryterades uteslutande högre polis- och statstjänstemän såsom polisintendenterna landsfogdar, polismästare, landshövdingar o s v. Vilka rekryterades då till de lägre tjänsterna?

Ovanstående passus illustrerar enligt mitt förmenande även de svårigheter författaren stundtals har att komma till saken, utan att låta resonemanget löpa runt i cirkel. I kapitlet 'Idéer och handlingsprogram' konstaterar hon inledningsvis att "undersökningen" omfattar endast tre delar av den nationalsocialistiska idévärlden. "Dessa är antisemitism/rasideologi, antimarxism och antidemokrati. Att just dessa valts som studieobjekt bottnar i att de var centrala beståndsdelar i den nationalsocialistiska tankevärlden". Lööw redogör därefter för några svenska kollegers uppfattning om vad som var den skandinaviska fascismens ideologiska huvudkomponenter (rasism och antisemitism, nationalism, antimarxism och och antikapitalism) och säger sig för egen del när det gäller de svenska rörelserna vilja tillfoga "Führerideologin och folkgemenskapstanken." Några rader senare

ställs frågan (med fetstil): Vilka beståndsdelar ingick i den svenska nationalsocialismens idévärld?

Vid genomläsning av kapitlet blir den förbryllade läsaren dock varse, att författaren hela tiden haft situationen i sin hand. Måhända det här helt enkelt rör sig om manér som den enligt uppgift högtstående svenska forskarutbildningen påtvingar skribenterna? En allvarigare brist är att författaren, sedan hon inledningsvis utgående från Stanley G. Paynes välkända schema "definierat de svenska partierna i grupper", underlåter att berätta hur hon nått fram till resultatet att SNSP, NSAP/SSS, NSB och SP var nationalsocialistiska partier, SFKO och Nysvenskarna fascistiska samt SNF och Kyrkliga Folkpartiet högerextremistiska. Under dessa förhållanden har läsaren ingen möjlighet att bilda sig en uppfattning om huruvida resonemanget är riktigt.

Det följande avsnittet, som bär titeln Debatten om nationalsocialismens och fascismens väsen, gör ett något osystematiskt och "tunt" intryck. Här relateras endast några förklaringsmodeller, och ett enda arbete, *National Socialism and the Religion of Nature* av Robert A. Pois lyfts fram. Huruvida detta antyder att Lööw önskar hänföra sig själv till den forskningstradition som betraktar nationalsocialismen som en politisk religion är något som undandrar sig åtminstone min bedömning. De ideologiska aspekterna har emellertid ingen särskilt framträdande plats i Lööws framställning.

Hon kommer genast i början med ett viktigt påpekande: "Jag anser även att det är viktigt att studera den motreaktion de nationalsocialistiska och fascistiska rörelserna mötte från de etablerade politiska partierna och från myndigheter och samhällsorgan. Studier av motreaktionen är av central betydelse när det gäller att förstå hur en demokrati kunde gå segrande ur en strid med en totalitär ideologi alternativt duka under för den."

Då Lööw presenterar avhandlingens målsättningar återkommer hon till detta och framhåller att en studie av nationalsocialismen i Sverige blir meningsfull först när partierna (d.v.s. de nazistiska) ställs i relation till den reaktion de mötte från etablerade politiska partier och myndigheter och samhällsorgan. Kapitlet om det omgivande samhällets motreaktion innehåller dock inte mycket om de etablerade partierna, men desto mer om säkerhetstjänsten, vilket beror på att den i januari 1945 tillsatta Sandlerkommissionens material har utgjort en lättillgänglig och lättbearbetad källa.

Förteckningen över brister kan ytterligare kompletteras med att den stilistiska nivån är tämligen medelmåttig, rättstavningen och ortografin icke helt klanderfri och bokens ombrytning direkt amatörmässig. Rubrikapparaten gör inte ett särskilt genomarbetat intryck. Att skriva tyska namn riktigt bereder författaren vissa svårigheter

(Königsberg pro Königsberg, Reichssicherheits Ampt pro Reichssicherheitshauptamt, Das Schwartze Korps pro Das Schwarze Korps).

På avhandlingens pluskonto bör antecknas framför allt den på icke tidigare utnyttjat kvantitativt material baserade utredningen över medlems- och funktionärskårens struktur inom de svenska nazistpartierna. Av denna framgår bl.a., att den nationalsocialistiska rörelsen var betydligt manstarkare än vad tidigare forskning visat. "Totalt hade de svenska nationalsocialistiska organisationerna uppskattningsvis c:a 30 000 öppna och hemliga medlemmar i mitten av 1930-talet". Lööws rön bekräftar även för Sveriges del riktigheten av den gängse bilden, att medlemmarna och funktionärerna var övervägande unga personer som rekryterades från medelklassen.

Henrik Ekberg

Innehåll

Sven-Erik Aström (†): Anteckningar kring tjärhandels tillbakagång i östra Finland.....	557
Max Engman: Konungen eller hakkapeliterna? Gustav Adolfsminnet i Finland 1932.....	566
Göran O:son Waltå: Örnulf Tigerstedt, Hermann Göring och "flykten till Sverige".....	617

Meddelanden och aktstycken

Jarl Gallén (†): Kökars klostrets sigill – en klumpig förfalskning.....	628
Eljas Orrman: Brott och mentalitet i Sverige och Finland under medeltiden och 1500-talet.....	632

Översikter och granskningar

Rättshistoriska studier. Skrifter utgivna av institutet för rättshistorisk forskning, Band 14. Av Eljas Orrman.....	646
Lars Westerlund: Statsbygge och distriktsförvaltning. Av Seppo Tiihonen.....	648
Harald Gustafsson: Kommunal frihet för nationell samling. Debatter om kommunalreformer i 1800-talets Norden. Torkel Jansson: Agrarsamhällets förändring och landskommunal orga- nisation. En konturteckning av 1800-talets Norden. Av Jussi Kuusanmäki.....	653
Heléne Lööw, Hakkorset och Wasakärven: En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924–1950. Av Henrik Ekberg.....	657

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Berggatan 6 A 9, 5 vån. 00100 Helsingfors

Prenumerationspris 1990: Mk 95,– Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 35,– Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Veten-
skapsbokhandeln (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.

